

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

З.М.БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Кўлёзма ҳуқуқида

Солиев Жасур Жалолдинович

**Чор Россиясининг Туркистонда миллий зиёлиларга
қарши юритган қатағон сиёсати
(1867-1917 йиллар.)**

Ихтисослик: 5 А 220201 «Ватан тарихи»

Тарих магистри даражасини олиш учун

ДИССЕРТАЦИЯ

Иш кўриб чиқилди ва

Илмий раҳбар.

ҳимояга кўйилди.

_____ Доцент С.А.Хошимов

Ўзбекистон тарихи кафедраси

муздари, Ўзбекистонда

хизмат кўрсатган маданият

Илмий маслаҳатчи.

ходими, т.ф.д., профессор

Р.Т.Шамсутдинов

_____ «__» _____ 2010 й.

Андижон-2010

РЕЖА

Кириш.

I - Боб. Туркистонда чор Россияси харбийлашган бошқарув тизимининг жорий этилиши ва катафон режимининг ўрнатилиши.

I.1. Мустамлака Туркистонни бошқарув бўйича ишлаб чиқилган қонунлар ва уларнинг мохияти.

I.2. Ўлкада жорий этилган фавқулодда вазиятлар. ТРМБнинг ташкил этилиши ва унинг катафончилик фаолияти

I.3. Полиция, суд ва жазо органларига берилган чекланмаган ваколатлар орқали амалга оширилган катафончилик сиёсати.

II-Боб. Чор Россиясининг маҳаллий зиёлилар ва маърифатпарварларга қарши юритган катафон сиёсати.

II.1. Сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг паймол этилиши.

II.2. Мустамлака маъмурият томонидан жадид маърифатпарварларининг таъқиб этилиши.

II.3. Халқ маорифида миллий зиёлилар ва маърифатпарварларга нисбатан юритган катафончилик сиёсати.

Хулоса.

Фойдаланган манба ва адабиётлар.

Иловалар.

Кириш.

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги. Ўзбек халқи ўз мустақиллигини қўлган киритгандан кейин, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда туб бурилишлар ва ислохотлар бошланди. Миллий мустақиллик ва хурфикрлик шароитида ижтимоий фанлар, хусусан тарих фанида ҳам янгиланиш жараёни бошланиб, тарихчилар олдига ҳаққоний тарихни тиклаш ва миллий ўзликни англаш билан боғлиқ масалаларни илмий асосда тадқиқ этиш, уни халққа етказиш вазифаси юкланди. Истиқлол йилларида тарихий жараёнларни тадқиқ этишда ҳаёт синовидан ўта олмаган, коммунистик мафкурага бўйсундирилган методология ўрнини тамоман янгича методология эгаллай бошлади. Тарих фанимизда улкан ўзгаришлар юз бериб, неча йиллар давомида бузиб талқин этилган ёки яшириб келинган тарихий воқеаларни холислик, ҳаққонийлик тамойиллари асосида тадқиқ этишга киришилди.

Ҳаққоний тарихни яратиш давр талаби сифатида давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Президент И.А.Каримовнинг 1998 йил 26 июнда республикамизнинг бир гуруҳ тарихчи олимлари билан учрашуви¹ ҳамда унинг мантиқий давоми бўлган Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори² Ўзбекистон тарихини холисона ўрганиш учун кенг имкониятлар очиб бериш билан бирга, концептуал ва назарий жиҳатдан янгича қарашлар учун муҳим асос бўлди. Мазкур қарорга асосан ишлаб чиқилган “Ўзбек халқи давлатчилиги концепцияси”да “Ўзбек халқи тарихининг мустамлака даврини ҳар томонлама кенгроқ ёритиш” бугунги кунда ўта муҳимлиги алоҳида таъкидланди.³

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида подшолик Россияси ҳукумронлиги даврида Туркистонда истибдодга, халқни эзишга асосланган сиёсат ҳукм сурди. Мустамлакачилик Туркистонда харбийлашган маъмурий идора усулининг ўрнатилиши, ўлкага жорий этилган фавқулотда вазиятлар, маҳаллий аҳолини хўрлаш ва қатағон этиш натижасида янада кучайиб, энг юқори пағонага кўтарилди.

Яқин ва ўтмиш тарих бугунги кун ва келажак учун ибрат дарслигидир. Дарвоқе, “Ватан, миллат тақдири ҳам бўладиган қалтис вазиятларда тўғри йўлни танлай олиш учун, аввало тарихни ва ҳаётнинг аччиқ-чучугини билиш керак экан. Тарих инсоннинг кўзини очар экан. Шунда кўп хатоларнинг олдини олиш мумкин бўлар экан”.⁴

Эндиликда, Ўзбекистон мустақил давлат заминида қад ростлаган бугунги кунларда кечаги кунга назар ташлаш, сўнги мустамлакачилик асоратини ўрганиш ижтимоий-сиёсий ва маънавий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. Чунки, миллатни асраш учун унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, авайлаб ҳимоя қилиш керак бўлади.

Чор Россиясининг Туркистонда амалга оширган қатағон сиёсати ва унинг асоратли оқибатлари тарихининг илмий асосланган талқинини яратиш шу куннинг долзарб мавзуларидандир. Бугунги кунда янгича ёндашувлар асосида мустамлакачилик даври тарихининг ҳам сохталаштирилган, бузиб кўрсатилган ёки унитилган саҳифаларини ҳаққоний асосда тиклаш бўйича изчил ва самарали изланишлар олиб борилмоқда. Бирок Чор Россиясининг 1867-1917 йилларда Туркистонда ўрнатган харбий-сиёсий режими даврида олиб борган миллий зиёлиларга нисбатан қатағон сиёсати ва унинг фожеали оқибатларига доир архив ҳужжатларини таҳлил этиш асосида яратилган фундаментал тадқиқотлар йўқ.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т. Шарқ, 1998.

² Халқ сўзи. 1998. 28 июль

³ Ўзбек халқ давлатчилиги тарихи концепцияси (Лойиха). Ўзбекистон тарихи. 1999. 1-сон. Б.31

⁴ Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. “Туркистон” газетаси мухбирининг саволларига жавоблар. Т., Ўзбекистон. 1999. Б.4.

Бугунги кунда ўзбек тарихшунослигида чоризмнинг Туркистонда юритган қатағон сиёсати билан боғлиқ масалалар етарлича ўз ечимини топгани йўқ. Таниқли олима Д.Алимова ҳаққоний равишда таъкидлаганидек, “Аҳоли миқдори, урушлар, очарчилик, мажбурий кўчиришлар ва қатағонлар билан боғлиқ йўқотишлар тарихимиздаги яна бир очилмаган кўриқдир”.¹ Бу ҳол Чор Россиясининг Туркистон ўлкасидаги мустамлакачилик сиёсати учун ҳам хосдир. Шу маънода мустамлакачилик даврида амалга оширилган қатағонлик сиёсати, қатағонга учраганларнинг тақдири каби масалалар ўзининг ечимини кутмоқда.

Назарий жиҳатдан долзарб ҳисобланган бир қатор муҳим масалалар: Мустамлакачи маъмурият томонидан ўлка аҳолисини муттасил фавқулодда вазиятда яшашга мажбурий этиши, генерал – губернатор, маҳаллий маъмуриятнинг полиция ва жазо органларига катта ваколатлар бериш йўли билан зўравонлик ва қатағон сиёсатини юритиши, муваққат ҳарбий генерал-губернаторлар институтининг жорий этилиши, анархист ва эсерлар гуруҳларининг террористик актлари, ТРМБ нинг ерли халқ вакилларига қарши олиб борган қатағон сиёсати, чор маъмурларининг маҳаллий мулкдорлар, миллий буржуазия, рухонийлар ва дин пешволарига қарши қатағон сиёсати масалалари, маҳаллий аҳоли ва россиялик кўчиндилар ўртасидаги зиддиятлар ва уларнинг ижтимоий-сиёсий оқибатлари, жадид номоёндалари ва рус революцион демократларига қарши ТРМБнинг қатағончилик позицияларини миллий ғоя талаблари асосида, янги архив ҳужжатларига таянган ҳолда илмий жиҳатдан таҳлил қилиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1999 йил 12 майда “Ватанамиз истиқлол ва озодлиги йўлида миллий истиқлол ва тараққиёт йўлидаги интилишлари учун ноҳақ айбланиб, турли жазо ва тазйиқларга дучор қилинган ватандошларимиз номларини аниқлаш, фаолиятларини ўрганиш, хотираларини абадийлаштириш” мақсадида эълон қилинган фармойишига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 22 июльдаги “Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидоийлар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги қарори ушбу мавзунинг миллий тарихшунослигимизда янада долзарб муаммога айланишига муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Мавзу моҳият – эътибори билан давлат сиёсати мақомига кўтарилди.

Бу ҳолатлар Чор ҳукумати томонидан Туркистонда олиб борган қатағон сиёсатининг, моҳиятини ва оқибатларини тадқиқ этиш заруриятини, уларнинг нафақат илмий балки маънавий аҳамияти ҳамда долзарблигини асослаб беради.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Муаммонинг тарихшунослик таҳлили шундан далолат берадики, мазкур муаммо ҳозирга қадар махсус тадқиқот объекти бўлмаган, аммо унинг айрим масалаларига турли нашрларда тўхтаб ўтилган. Туркистон ўлкасининг рус мустамлакачилиги ва совет ҳукмронлиги даврида кечган мазлумона ҳаёти тарихий – илмий адабиётларда, қай нуқтаи назардан бўлмасин, ҳарҳолда, нисбатан тўлароқ ифода этилган дейиш мумкин. Бу адабиётларни мазмун ва моҳият эътибори билан тўрт даврга ажратиш тўғри бўлади. Биринчи давр, асосан 1917 йилгача ёзилган тадқиқотларни, иккинчи давр, 1920-1950 йилларда, учинчи давр эса, 1950 йиллардан то 1980 йилларнинг биринчи ярмига қадар яратилган асарларни қамраб олади. Тўртинчи даврга оид адабиётлар тарихшуносликда “қайта қуриш” деб ном олган. 1980 йилларнинг иккинчи ярмидан то Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришганига қадар ва мустақиллик йилларида вужудга келган асарлар мажмуидан иборатдир.

Биринчи даврга оид ўша давр матбуот нашрларида XIX асрнинг 60-70 йилларида чоризмнинг Ўрта Осиёда юритган сиёсати рус жамоатчилигининг диққат марказида бўлди. Кўплаб сиёсий воқеалар Туркистонга нисбатан қўлланилган актлар газета ва журналларда кўплаб мақола ва тезислар орқали муҳокама қилиб борилди. Мақолалар ва мавзулари турлича бўлиб, уларда асосан ҳукуматнинг Ўрта Осиёни босиб олишда

¹ Алимова Д. Хотирага нақшланган ёзувлар. “Мулоқат” 2002 йил, 3-сон, 13-15 бетлар

қўллаган чоралари, ҳарбий ҳаракатларнинг бориши, сиёсий масалалар, Туркистонда ҳарбий бошқарув аппаратининг қарор топиши, янги колонияни бошқарув масалаларига доир Ўрта Осиё халқларининг сиёсий ва кундалик турмуш тарзига оид масалалар кўтариб чиқилган.¹ Рўзнома ва журналларда босилган мақолалар кўплаб танқидий руҳда бўлган. Чоризмнинг Туркистонда юритган сиёсати кўпроқ 1871 ва 1873 йилларда Туркистонни бошқариш ҳақидаги навбатдаги низом чиққан вақтда 1873 йил март ва ноябрь ойларида Туркистонга келган америкалик элчи Е.Скайлернинг ўз ҳукуматига юборган ҳисоботидан сўнг ҳориж матбуотида кескин танқидга учрайди. Е.Скайлер рус мустамлакачиларининг Перовск, Авлиёта, Курамин уездларида олиб бораётган қатағони чоризмнинг бу региондаги ҳукмронлигини узоққа бормаслигидан далолатдир деб ёзади.² Бу асарларда Россия истибдоди, миллий хўрлаш сиёсатига оид жиддий фикр-мулоҳазалар ўз ифодасини топмаган.

Иккинчи даврга тааллуқли адабиётларда Туркистон ўлкасидаги мустамлакачилик сиёсати ва унинг асосий йўналишлари, шунингдек, истиқлол учун олиб борилган курашлар камраб олинади. Табиийки, бу мавзулар шу давр адабиётида, айниқса, 1920 йилларда қалам тебратган муаллифлар ўзлари тасвир этган, фикр юритган ижтимоий-сиёсий воқеа ва ҳодисаларнинг бевосита иштирокчилари бўлишган. Шу боисдан бу асарларда даврнинг мураккаб, зиддиятли, маҳзун руҳи уфириб туради. Чунончи, мустамлакачилик сиёсатининг туб моҳияти Г.И.Сафаров, П.Г. Галузо ва А.З.Валидий Тўғон³ тадқиқотларида илк бор тўлароқ акс этади.

1930-йилларда тарих фанида социализм қуриш билан боғлиқ масалалар юзасидан бошланган мунозараларда холисликдан синфийлик мезонига ёндашувга ўтиш кайфияти кучайди. Туркистондаги социалистик инқилобнинг қонуний жараён эканлигини асослашга уринишдек сохта жазава авж олди. Тарихан илмий ҳалоллик ўрнини мавжуд ҳукмрон мафкурага хизмат қилиш истаги эгаллади. Тадқиқотчилик моҳиятини Туркистондаги иқтисодий-ижтимоий воқеаликка шўро мафкуриси нуқтаи назардан баҳолаш ишғол этди. 1917 йил “Октябрь инқилоби”нинг тарихан муқаррар жараён эканлигини исботлаш асосий илмий мезон ҳисобланади. Тарихий кечмиш шу нуқтаи назардан таҳлил қилинди. 20-йиллар тарихшунослигида жиддий асарлари билан танилган В.Лаврентьев Туркистон иқтисодиётида мавжуд капиталистик муносабатларга шу нуқтаи назардан келиб чиқиб ҳавойи баҳо берди. У хатто ўртаҳол деҳқонлар хўжалигида ҳам “капиталистик корхоналарни” кўрди. Лаврентьев фикрича, Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi мутлоқ ижобий воқеа бўлиб, у Туркистон ўлкасида тубдан ўзгариш ясаган ва у “Октябрь инқилоби” учун етарли иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий замин яратган. В.Лаврентьев⁴ ғоясини Л.Резцов⁵ Ф.Карпиг⁶ ва бошқалар ҳам тасдиқлаб, чоризм мустамлакачилик сиёсатини хаспўшлаб ўтишди. Шу тариқа 30-йиллардаги тарихий адабиётда бир тоифа тадқиқотчилар “Октябрь инқилоби”нинг бош сабабчиси чоризмнинг миллий зулми, мустамлака истибдоди деб ҳисобладилар. Иккинчи тоифадаги тарихчилар эса буни инкор этиб, ижтимоий зулмни биринчи ўринга чиқардилар. Яна бир

¹ “Петербургские ведомости”, “Дело”, “Русские мир”, “Биржевые ведомости”, “Новая время”, “Голос”, “Отечественные записки”, “Московские ведомости” ва бошқалар.

² Г.Л.Дмитриев. Деша Е. Скайлера и проблемы среднеазиатской политики царизма 70-х г.г. XIX в. Материалы по истории, историографии и археологии. Сб. наук. Тр. № 517.-Т., 1976.

³ Сафаров Г.И. Колониальная революция (опыт Туркестана) М., 1921; Галузо П.Г. Туркестан-колония. Очерк история Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года. М., 1929; Валидий Ақмад Закий. Туркистон масаласи. Берлин, 1924.

⁴ Лаврентьев В. Капитализм в Туркестане. Ташкент, 1929.

⁵ Резцов Л. Октябрь в Туркестане. Ташкент 1929.

⁶ Карпиг Ф.К. Истории завоевание Туркестана Российским капитализмом. «Туркменоведение», № 8,9,10,11. 1929.

гуруҳ тадқиқотчилар эса инқилоб учун Туркистонда етарли шароит бўлмаган деб уқтиришди.

Кўзда тутилаётган учинчи давр (1950-йиллардан 80-йиллар биринчи яримига қадар) адабиётида тарихни сохталаштириш ва бузиб талқин этиш соҳасида ўзига хос пойга авж олди. Бинобарин, Туркистон ўлкасида бўлиб ўтган барча миллий озодлик ҳаракатлари ҳақида ижобий фикр билдириш, чоризмнинг ўлкада олиб борган катағончилик сиёсатини очиб бериш у ёқда турсин, бор ҳақиқатни ёзиш гўё рус халқига қаратилган миллатчилик ҳаракати сифатида баҳоланар эди.¹ Бу шу даражага бориб етдики, XIX аср иккинчи ярмидаги миллий-озодлик курашларига муносабат билдириши “улуғ рус халқи билан бўлган дўстликка раҳна солиш” сифатида сиёсий хатога йўйилди.

Бироқ, адолат нуқтаи назаридан, тарихий вазият ва коммунистик мафкура таъйиқини ҳисобга олган ҳолда айтиладиган бўлса, фикр юритилаётган даврнинг 70-80 йиллар бошида бир қанча илмий-тарихий асарлар яратилдики, уларнинг илмий аҳамиятини пасайтириш ноҳайити. Турган гапки, бу ҳилдаги тадқиқотларда тарихга холисона ёндошиш бобида, биринчи галда рус салтанатининг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик сиёсатига илмий баҳо беришдаги чекланиш ўша давр руҳи билан изоҳланади.

Мавзу тарихшунослигининг тўртинчи даври 80-йиллар иккинчи яримларидан то ҳозирги кунларга қадар бўлган муддатларни ўз ичига олади. Қайта қуриш ва мустақиллик йилларида ўтмиш тарихимизга янгича ёндошиб, ундаги “оқ” ва “қора” доғларни бартараф қилиш нияти билан, тарихни қандай бўлса, шундайлигича, холисона, бўёқ ва андозаларсиз ёритишга ҳаракат қилаётган олим ва адибларимиз маълум даражада ижобий ишлар қилаётганликларини таъкидлаш мумкин. Жумладан чоризмнинг Туркистонда юритган мустамлакачилик сиёсатининг моҳиятини ёритиш борасида ҳам. Гарчанд бу давр тарихан жуда қисқа даврни қамраса-да, мустамлакачилик даври тарихини ёритиш борасида ёзилган асарлар, адабиётлар моҳияти ва мундарижа эътибори билан ғоят салмоқли эканлигини таъкидлаш лозим.²

¹ Материалў объезиненной научной сессии, посвященной прогрессивному значению присоединение Средней Азии к России.-Т., 1959; Раджабов С.Р. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Т., 1954 Гапуров М.Г., Рослянов А.А., Аннанепесов М. Братство навеки К. 100-летию добровольного в хождения Туркменистана в Россию.- Ашхабод. 1934 Косбергенов Р. Прогрессивное значения присоединения Каракалпакии к России.-Нукус, 1973; Навеки вместе. К 250-летию добровольного присоединения Казахстана к России.-М. 1982 ва б.

² История и историография национально-освободительных движений второй половине XIX-нач. XX вв.в Средней Азии и Казахстане.-Ташкент: Фан, 1989; Абдуллаев Р.М. Из истории национального движения в Туркестане после Февраля 1917 г. Общественные науки в Узбекистане. 1993, № 4; Садиков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за независимость в начале XX века. Автореф. Дис.докт ист. Наук.-Т., 1994; Ахмаджонов Г.А. Российская империя в Центральной Азии. История и историография колониальной политики царизма в Туркестане.-Т., 1995; Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Туркистон Русийё босқини даврида. Андижон. Мерос. 1995; Алимова Д.А. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. – Т, Фан, 1996; Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917 гг.)-Т., Фан, 1997; Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестане в 1917-1918 гг. Автореф., докт.наук.-Ташкент, 1998; Зияев Х.З. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш (XVIII-XX а.б.)-Т., 1998; Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX первой четверти XX в. Т., Университет 1999; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси

Давлатчилик мавзусида қатор мақола, номзодлик ва докторлик диссертациялари ёзилди.¹

Тадқиқотларнинг таҳлил ва тавсифи шундан гувоҳлик берадики, Ватанимиз тарихшунослигида Чор Россиясининг Туркистонда юритган қатағончилик сиёсати алоҳида мавзу сифатида, архив материалларини ҳар тамонлама ўрганиб чиқиб яратилган яхлит, мукамал илмий тадқиқот йўқ. Айнан мана шу нуқтаи назардан олиб қараганда Чор Россиясининг Туркистонда юритган қатағонлари тарихи масаласининг барча жиҳатларини яхлит, комплекс ҳолатда ўрганиш зарурияти бугунги кун талаби эканлиги яққол намоён бўлмоқда.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Диссертация ишида мустақиллик йилларида эълон қилинган адабиётлар, илмий мақолаларни ўрганиш, таҳлил этиш ва янги бойитилган манбалар асосида XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Чор Россиясининг Туркистонда миллий зиёлиларга қарши амалга оширган қатағон сиёсати ўзбек тарихшунослигида шаклланиб қарор топаётган янги методология асосида тадқиқ қилинади. Тадқиқотда миллий ғоя ва миллий истиқлол мафқураси талаблари асосида Туркистонда миллий зиёлиларга қарши амалга оширилган мустамлака маъмуриятининг қатағончилик сиёсати, ўлка жандармедия бошқармаси фаолияти, қатағоннинг фожеали оқибатлари комплекс равишда ўрганилади. Тадқиқот иши аввало масалага тамоман янги муносабатда ёндошилганлиги билан ҳамда муаммонинг умумий ва хусусий жиҳатларини алоҳида яхлит бир мавзу сифатида тадқиқ этилиши билан ҳарактерланади.

Тадқиқотнинг илмий-амалий аҳамияти. Тадқиқотдан кутилаётган илмий натижалар муҳим илмий-назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- Тадқиқот жараёнида аниқланган фактик материаллар, ҳилма-хил маълумотлар, илмий хулосалар чор мустамлакачилиги йилларида Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар хусусида янги тарихий тафаккур яратиш ишига хизмат қилади;
- Миллий кадриятларимизни умуминсоний кадриятлар билан уйғунликда тиклаш, миллий ғурур ва фахр ҳис-туйғуларини уйғотиш йўлида Ўзбекистон ҳукумати олиб бораётган сиёсатини изчил ҳаётга тадбиқ этишда ҳам тадқиқотнинг илмий-назарий хулосаларини муҳим аҳамият касб этади;
- Мавзуни тадқиқ этиш жараёнида истиқлол йўлида шахид кетганлар, Ватан мустақиллиги ва озодлиги учун курашган, турли жазо ва тазийқларга дучор қилинган юртдошларимиз тақдири аниқланди;
- Мавзуни ўрганиш жараёнида қатағон гирдобига учраган Туркистон зиёлиларининг аянчли қисмати янги фактик материаллар асосида очиб берилди;
- Тадқиқот материалларидан Ўзбекистон тарихи фанидан ўқув қўлланма, дарсликлар, ўқув видеофильмлари, электрон қўлланмалар яратишда, Ўзбекистон

мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000; Зияев Х.З. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. Т., «Шарқ» 2001:

1 Абдурахимова Н.А. Колониальная система власти в Туркестане (вторая половина XIX – нач XX вв) – Автореф. Дисс.. доктора наук. – Т., 1994; Тилабов А.Т. Становление и развитие советской политической системы (1917-1924 гг.) Автореф. Дис.. доктора ист наук. – Т., 1992; Ўша муаллиф. Становление и развитие политической системы в советской Туркестане: опыт и уроки. – Т., 1992; Тошқулов Д. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX-нач XX вв. Автореф. дисс...доктора юрид. Наук. – Т., 1995; Агзамходжаев С.С. Туркистон мухторияти.-Т.: Фан, 1996; Ўша муаллиф. Туркистон мухторияти; борьба за освобождение и независимость (1917-1918 гг). Автореф. Дис...Докт. Ист. наук.-Т, 1996; Хайдаров М.М. Центризаторская политика советской власти в Туркестане и ее последствия (1917-1924). Автореф. Дис...канд. Ист. Наук.-Т., 1998:

тарихи қомуси ва хрестоматиялари, вилоятлар энциклопедияларини тайёрлашда фойдаланиш мумкин;

- Тадқиқот натижаларидан Ўзбекистон тарихи Давлат музейи, “қатағон қурбонлари хотираси музейи” ва вилоятлардаги ўлкашунослик музейларида шунингдек, “қатағон қурбонлари” хотира китобига қатағон қилинган юртдошлар номини аниқлашда ҳам фойдаланиш мумкин.

Диссертация материаллари ва ундаги илмий хулосалар Ўзбекистон тарихшунослигида 1867-1917 йиллардаги даврни тўлдириш билан бирга мазкур давр тарихи билан шуғулланувчи мутахассислар учун сиёсий қатағонлар мавзуси бўйича муҳим маълумотлар беради.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Тадқиқотдан кўзланган асосий мақсад янги илмий муомилага киритилган манбалар, фактик материалларни таҳлил этиш асосида Туркистонда 1867-1917 йилларда мустамлакачи маъмурияти, миллий зиёлиларга қарши амалга оширган жазо ва қатағонлик сиёсати, унинг фожеали оқибатларини комплекс ўрганишдан иборат. Ушбу мақсаддан келиб чиққан ҳолда, тадқиқот олдида қуйидаги вазифаларни қўйилади:

- Ўрганилаётган мавзунинг назарий-метадологик асослари ва тарихшунослигини ўрганиш, мустамлакачи маъмурларнинг ўлкада юритган қатағон сиёсатининг туб моҳиятини очиб бериш;
- Мустамлака Туркистонни бошқариш бўйича ишлаб чиқилган қонун лойиҳалари ва улардан кўзланган асосий мақсадларни таҳлил этиш;
- Ўлкада жорий этилган фавқулодда вазиятлар ва ундан кўзланган асосий мақсадларни очиб бериш;
- Мустамлакаларнинг полиция, суд ва жазо органларига берилган чекланмаган ваколатлар орқали ўлкада амалга оширган қатағонлик сиёсатининг моҳиятини очиб бериш;
- Ҳарбий-маъмурий аппарат (Суд, ТРМБ тизими) тузилиши, вазифалари ва фаолиятининг асосий йўналишларини очиб бериш;
- Миллий зиёлилар ва маорифпарварларга қарши олиб борилган қатағон сиёсати, қатағонга учраган зиёлилар тақдирини ўрганиш.

Тадқиқотнинг даврий чегараси. 1867-1917 йилларни ўз ичига олади. Бунинг сабаби шундаки, чор Россияси Туркистонда босиб олган ва унинг таркибига киритилган ҳудудлар ҳисобидан Туркистон генерал губернаторлигини 1867 йил 14 июлда ташкил этганидан сўнг ерли халққа қарши жазо ва қатағонлик сиёсати авж олади. Айниқса, 1886-1917 йилларда Туркистон халқларига қарши репрессиянинг кучайиши кузатилади. 1917 йил февралига келиб чор ҳукумати ағдарилади. Шу тариқа чор Россиясининг Туркистондаги миллий зиёлиларга қарши амалга оширган қатағонлик сиёсатини кейинроқ Советлар ҳуқумронлиги даврида давом эттирди.

I - Боб. Туркистонда чор Россияси ҳарбийлашган бошқарув тизимининг жорий этилиши ва қатағон режимининг ўрнатилиши.

I.1. Мустамлака Туркистонни бошқарув бўйича ишлаб чиқилган қонунлар ва уларнинг моҳияти.

Ўрта Осиё истилосидан сўнг, Россия, Пётр I васиятини бажариб, жаҳоннинг энг йирик империяларидан бирига айланди. Европанинг илғор жамоатчилиги XIX аср охирида Россияни “беадад миқдордаги мулк ўғриси”, деб таърифлаб, “ҳисоб-китоб вақти келганда, у бу мулкларни ўз эгаларига қайтаришга мажбур бўлади”, деб башорат қилган эди.

Россия империяси жаҳоннинг қудратли давлатлари Буюк Британия, Франция ва Германия империялари қатори катта мустамлакачи давлат бўлиб қолди. Болтиқ бўйларидан Кавказ тоғларигача, Украина даштларидан Узоқ Шарқ ва Ўрта Осиё худудларигача чўзилган ерларда империянинг икки бошли бургут тасвири туширилган оқ-яшил байроғи ўрнатилиб, Россия Польша, Финландия, Болтиқбўйи мамлакатлари, Кавказ ўлкаси, Бошқирдистон, Сибирь ва қалмоқлар юрти унинг тахти тасарруфига муҳрланди. Ўз мустамлакалари худуди жиҳатидан энди Россия Буюк Британия, Франция ва Германияни орқада қолдириб кетди. Англия мустамлакалари 13 миллион кв.км., Францияники 11 миллион кв.км.ни ташкил қилса, Россиянинг биргина Сибирь мустамлакаси худуди 13 миллион кв.км.ни ташкил қиларди. Россиянинг Туркистон генерал - губернаторлиги худуди эса кенглиги жиҳатидан Франция, Германия ва Австро-Венгрия империялари майдонига тенг эди.

Туркистон маъмурияти империянинг бошқа ўлкалари бошқарувидан ўзининг кескин ҳарбийлашгани билан алоҳида ажралиб туради. Россия ҳукуматининг Туркистон учун 1865–1916 йиллар давомида ишлаб чиққан ва амалга татбиқ этилган ўнта қонун лойиҳаси (1865, 1867, 1871, 1873, 1882, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916)га ва унинг моддаларига адлия, молия, ҳарбий, ички ишлар ва бошқа вазирликлар киритган ўзгартиришларда ана шу ҳолат ўз аксини топган. Туркистон ўлкаси сиёсий тизимида Санкт–Петербург олий ҳарбий–сиёсий доираларининг ниқобланган ва жаҳон афкор оммасини чалғитишга қаратилган найранглари ҳам рўй–рост гавдаланган. Ҳарбий вазирликнинг Бош штаби Осиё бўлими, Ички ишлар вазирлиги полиция депортаменти, “император ҳазрати олийларининг ўз маҳкамаси”, Вазирлар кўмитаси ва Вазирлар кенгашининг Туркистон идорасига оид ҳужжатларида Россия ҳукумати Туркистон халқларининг “хоҳиш –иродаси ва розилигига қараб қолмаслиги” ҳамда “ўз фаолиятида тўла эркин бўлишлари зарурлиги“ алоҳида уқтирилгани бежиз эмас. Ана шу ҳужжатларда аҳоли “амалдорларга тўланадиган маошни ўзлари бераётганидан воқиф бўлмасликлари ҳамда бу ишни ҳукумат марҳамати“ деб тушунишлари учун зарур чоралар кўриш ҳам таъкидланган.

Ўлка бошқаруви зўравонликка асосланган ва у доимий усул сифатида сақланиб келган. Оксуяк рус зодагонларидан бири барон А.Б.Вревский ҳам шу зайлда фикр юритиб, “Туркистон халқлари ўзларини бошқарувчи ва суд қилувчи ягона ҳокимиятга кўниккан“, дея ўлкада қаттиққўл мустабид идора зарурлигига ишора қилгани ҳам тасодифий эмас.¹

Туркистонда империячилик бошқарувининг мустамлакачилик тамойили расман Туркистоннинг биринчи генерал – губернатори фон Кауфманнинг 1868 йил 22 январда Тошкент шаҳри аҳолиси билан бўлган учрашувда сўзлаган дастурий нутқида ўзининг яққол ифодасини топган эди. У мазкур нутқида русларни Ўрта Осиё халқларининг ката оғаси деб атаб, Туркистонда рус ҳокимиятининг қатъий ва доимий ўрнашганлигини алоҳида уқтирганди.

Фон Кауфманнинг Туркистон генерал–губернатори этиб тайинланишини тасодифий эмас эди. Романовлар сулоласи подшоҳликнинг ишончли хизматкорларини танлашда

1 Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000; Б.190.

хамма вақт хориждан ёлланганларга катта эътибор берган. Биринчи навбатда, немис дворянларига бўлган ишонч кучли эди. Фон Кауфман шундай ишончни қозонган, синалган, ҳамма лавозимларда подшо сиёсатини кўнгилдагидек амалга оширганлардан бири эди. Шунинг

учун ҳам унга кучли ва қудратли ҳокимият подшо ҳукумати томонидан олтин ёрлик тарзида (ваколат ёрлигини муқоваси олтиндан бўлгани учун ёрлик шундай аталган) инъом этилган эди.

Кауфманнинг чекланмаган кўламда фаолият кўрсатиш стратегияси 1868-1876 йиллардаги ҳарбий юришларда амалга оширилди. Бу юришлар унинг номини Россияда Туркистон ўлкасининг омадли генерали ва истилочиси сифатида машҳур қилди.

Кауфман ҳукмронлиги даврида Туркистонда генерал – губернаторлик бошқаруви унинг жиловланмаган истибдоди асосида амалга оширилган. Махфий маслаҳатчиси Ф. Гирс қайд этганидек, “генерал–губернаторнинг ҳокимияти, қонун бўйича иш юритилишини тақозо этган бўлса-да, амалда, ўзи хоҳлаганича иш тутди. Генерал–губернатор ўлка ҳокимиятининг ягона бошқарувчисига айланган эди. Ҳокимиятни бир йўла марказлаштириш оқибатида барча иш қонун асосида эмас, аксинча, генерал – губернаторнинг кўрсатмаси асосида амалга оширилди.

Тошкент шаҳри кўлга олинганидан (1865) сўнг, мустамлака шароитидан келиб чиққан ҳолда, Сирдарё ҳудуди ҳамда 1864 ва 1865 йилларда босиб олинган ерлар ҳисобига, Оренбург генерал– губернаторига бўйсундирилган. Туркистон вилояти ташкил этилди. Туркистон вилоятини бошқариш учун 1865 йил 6 августда “Муваққат низом” эълон қилинди. Унинг асосий мақсади

русларнинг янги босиб олинган ерларда, бошқарувнинг умумий асосларини белгилаш орқали, тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш бўлган. Жойларда бутун ҳокимият ҳарбий бошлиқнинг кўлида бўлган, маъмурий органларга эса маҳаллий халқ устидан назоратни ўрнатиш вазифаси юклатилган.

1865 йилда император Александр II нинг қарорига кўра, Оренбург ва ғарбий Сибирь генерал –губернаторлиги ҳамда Туркистон вилояти аҳолисининг турмуши ва умумий аҳволини ўрганиш учун “Дашт комиссияси” тузилади. Дашт ҳайъати томонидан ишлаб чиқилган “Еттисув ва Сирдарё вилоятларини бошқариш ҳақидаги қоидалар лойиҳаси” бўйича Вазирликлар маҳкамаси қабул қилган қарорда қуйидагилар қайд этилади:

1. Лойиҳада кўрсатилган ҳудудларда Еттисув ва Сирдарё вилоятлари таркибида Туркистонда генерал – губернаторлиги ташкил этилсин.

2. Генерал – губернаторга ўлкани бошқариш учун лойиҳада назарда тутилган штатлардан келиб чиққан ҳолда, бошқариш учун амалдорлар олишга имконият берилсин.

3. Генерал–губернаторга лойиҳада кўрсатилган ерларда, ўлкадаги маҳаллий шароит, тузем халқларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, сўнгги марта қонуний тартибда кўриб чиқиш ва қабул қилиш учун унинг қисмлари бўйича ва яхлит ҳолда ўзининг ҳулосасини бериш топширилсин. Унгача, лойиҳада кўрсатилган ҳолатларни асос сифатида қабул қилиб, ўлка тузулиши учун фавқулодда муҳим ва фойдали деб ҳисобланган ҳамма чораларни кўриш топширилсин”.

1873 йил бошида Туркистон ўлкасидаги вилоятларнинг барча бошлиқлари иштирокида лойиҳадаги қоидалар қайта кўриб чиқилгандан кейин қонун лойиҳаси ҳарбий вазирликка юборилади.

Фон Кауфман лойиҳасининг таҳрир этилган нусхасида Россиянинг бошқа ўлкаларидаги генерал–губернаторларникидан фарқли ўлароқ, Туркистон генерал–губернаторининг ҳуқуқ ва имтиёзларини кенгайтириш кўзда тутилди. Жумладан, у Туркистон ўлкасида ҳарбий вазирликка бевосита бўйсундирилган барча вазирликлар органларини таъсис этишни таклиф этган эди.

1878 йил ўрталарида ҳарбий вазирлик Туркистон генерал – губернаторига вазирликларнинг таклиф ва мулоҳазаларини, шунингдек, Фарғона вилояти ва Амударё бўлимини ҳисобга олган ҳолда, лойиҳани тўлдириш ва қайта ишлашни таклиф этди.

1881 йилда ҳарбий вазирликда Туркистон генерал–губернаторлиги сарф–ҳаражат сметаси кўриб чиқиладиганда бошқариш бўйича ҳаражатларни қисқартириш ва унинг даромадларини ошириш зарурлигига эътибор қаратилади.

Туркистон генерал – губернатори этиб тайинланган генерал – лейтенант М.Г.Черняев (1882–1884) таклифи билан 1882 йил 8 майда императорнинг Туркистон генерал – губернаторилигини тафтиш қилиш тўғрисидаги фармони эълон қилинди. Тафтиш ишларини олиб боришга раҳбар этиб Ички ишлар вазирлиги кенгаши аъзоси, Дашт комиссиясининг собиқ раиси, махфий маслаҳатчи Ф.К.Гирс тайинланди. Гирс 1883 йилда тафтиш ишларини тугаллаб, императорга генерал – губернаторлик ва унга қарашли ташкилотларнинг аҳволи тўғрисидаги ҳисоботни, ”Ўлкани бошқариш тўғрисидаги низом лойиҳаси”ни тушунтириш ҳати билан бирга тақдим этди. 1884 йил 21 январда император Александр III нинг кўрсатмаси билан Давлат Кенгаши аъзоси, генерал–адъютант, граф Н.Игнатъев раислигида ”Туркистон ўлкани бошқариш тўғрисидаги низомнинг қайта ишланган сўнгги лойиҳасини ишлаб чиқиш” бўйича комиссия ташкил этилди.

Граф Игнатъев комиссияси таркибига Гирс бошчилигидаги ҳайъат аъзолари, 1881 йилги лойиҳани тузганлар, Осиё департаменти махфий маслаҳатчиси Кобеко, Бош штабнинг Осиё бўлими бошлиғи полковник Иванов, генерал–майор А.Н.Куропаткин (бўлажак ҳарбий вазир) ва бошқа юқори мартабали шахслар аъзо бўлдилар. Комиссия кенгашида генерал–лейтенант Черняев ўрнига тайинланган Туркистон генерал–губернатори, генерал–адъютант Н.О.Розенбах (1884–1889) ҳам иштирок этди.

Чоризмнинг олий доиралари томонидан тузилган комиссиянинг асосий вазифаси “Ўлкани Россияга қатъий қарам қилиб қўйиш мақсадлари ва уни бошқаришда ҳаражатларни камайтириш, даромадларни эса оширишга, шунинг билан бирга, фуқароларни бошқариш талабларига ва жойларнинг шарт-шароитларига тўғри келадиган низом” тузилишини амалга оширишдан иборат эди.

Комиссия ўз ишига Гирс томонидан ишлаб чиқилган Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги ва генерал–лейтенант Калпаковский раҳбарлигидаги Тошкент комиссиясига тақдим этилган 1881 йилги низом лойиҳасини ҳамда Туркистон маъмуриятининг олдинги барча лойиҳаларининг хулосаларини асос сифатида қабул қилади.

Граф Игнатъев комиссиянинг “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом лойиҳаси” ўлкани бошқариш бўйича тузилган олтинчи лойиҳа эди.

Император томонидан “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом” 1886 йил 12 июнда тасдиқлангандан кейин ҳам маъмурий қурилиш бўйича эътирозлар давом этди. Аммо император Туркистон ўлкасида собиқ генерал–губернаторлик бошқарувининг асосий тамойилларини сақлаб қолган ҳолда унга баъзи ўзгартиришлар киритди.

“Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом” бўйича Туркистоннинг вилоятларга бўлиниши, ҳарбий вазир фикрича, “аҳолининг этнографик, маиший ва иқтисодий шарт–шароитларини ўрганиш асосида эмас, балки ўлкани босиб олиш жараёни билан боғлиқ ҳолда амалга оширилди. Уездларга бўлиниш эса аҳолининг рус босқинигача бўлган марказларида ташкил этилган эди. “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом” да кўрсатилганидек, суд ҳокимиятини маъмуриятдан тўлиқ ажратиш тамойили Туркистон генерал–губернатори барон Вревскийнинг фикрича, “Янги Европа қонунчилигининг натижаси бўлиб, уни Россия аҳолисига ҳам, шунингдек ўз ҳукуматининг қуллиқ зулмидан ҳоли бўлган Ўрта Осиё халқларига ҳам тадбиқ этиб бўлмайди”.¹

Шундай қилиб, Туркистон ўлкасида Россия ҳукмронлик қилган йилларда қонун лойиҳалари доимо тўлдирилиб, ўзгартирилиб турилди. Бунинг сири жуда оддий эди. Чор Россиясининг қонун лойиҳалари Туркистонни Россия империясининг

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарк» 2000;

марказлашган бошқаруви тизимига киритиб, уни рус буржуазияси ва дворян-помешчиклар мулкига айлантиришга қаратилган эди.

Империя асосчиси Пётр I нинг армонини қондирган ҳолда ўзбек ҳонликларидаги минг йиллик давлатчилик заминларни кўпоришни кўзлаган эди. Асосий мақсад бутун жаҳонга танилган Амир Темур салтанатини ворисларини тобе қулларга айлантириш, халқларини эса секин – аста руслаштириш жараёнига тортиб, кўхна Турон заминни империянинг чекка губернияларидан бирига айлантириш эди. Империячилар қачонлардир, аниқроғи XIV аср охирида соҳибқирон Амир Темур рус князларини ўзига тобе қилиб, Москва остонасида барчага даҳшат солганини сира унутишмаган. Рус солномаларида муҳрланган бу даҳшат уларда адоват чўғини алангалатган.

Санкт-Петербургнинг сиёсий доиралари ҳарбий-миршаблик тартибларини ўлкада қўллашлари заруратлигини қўйидагича изоҳлаганлар: “Туркистон тузем аҳолиси ҳали жуда қўйи ақлий тараққиёт босқичидадир. Улар ҳуқуқ, маъмурият, қонун нималигини билишмайди. Жамият қонун томонидан бериладиган ҳуқуқдан фойдаланишни билмайди, бу ҳуқуқ унинг зарарига ҳизмат қилади”. Ана шундай калондимоғлик ва менсимаслик нуқтаи назаридан келиб чиқилган ҳолда Туркистон генерал-губернаторлиги бошқарув тизими юзага келган эди. Ўлка идораси марказий, вилоят, туман (уезд), жабҳа (участка), қишлоқ ва шаҳар бошқаруви шаклида ташкил топди.

Бинобарин, Марказий ўлка бошқаруви генерал – губернатор, унинг кенгаши ва маҳкамасидан иборат бўлган.

Чоризм 1892 йил 18 июндан кучга кирган “Ҳарбий ҳолатда деб эълон қилинган жойлар ҳақидаги қоидалар”ни Туркистон ўлкасида татбиқ этди. “Кучли муҳофазада” деб эълон қилинган жойда Туркистон генерал – губернатори мажлис-йиғинларни тарқатиб юбориш, савдо-саноат корхоналарини ёпиш, матбуот органларини таъқиқлаш, истаган одамини сургун қилиш, жаримага тортиш ва бошқа ҳуқуқларни олган. “Фавқулодда муҳофаза” деб эълон қилинган жойда эса бутун ҳокимият генерал – губернатор ёки у тайинлаган бош ноиб қўлига ўтган. 1892 йил 18 июндаги “қоидалар” эса ҳарбий ҳолатни ўрнатиб, фуқаролар ишини ҳам ҳарбийлар қўлига топширди. Туркистонда ҳар икки миршаблик қонунлари (1887 йилги Низом ва 1892 йилги қоида) қисқа узилишлар билан 1892–1917 йилларда мунтазам амал қилди.

Туркистон генерал – губернатори ўз қўлида ҳарбий ва фуқаровий ҳокимиятини бирлаштирган. Бир вақтнинг ўзида у подшо ноиби, ҳарбий округ қўшинлари қўмондони, Еттисув казак қўшинлари атамани, бош миршаб, бош прокурор вазифасини ҳам ўтаган. Унга Бухоро амири ва Хива хони ҳам бўйсунган. Генерал – губернатор вассаллари бўлмиш Бухоро амирини Россия император агентлиги (1885-1917), Хива хонини эса Амударё бўлими (1873-1918) бошлиғи орқали назорат қилган. 1882-1884 йилларда Туркистон ўлкасидаги бошқарувни атрофлича тафтиш қилган марказ вакили, императорнинг махфий маслаҳатчиси Ф. Гирс генерал-губернаторнинг Россиядаги касбдошларидан фарқли ўлароқ, Туркистонда мустабид ҳоким эканлиги, империя қонунчилиги мутлақо риоя қилмай, ўзича қонунлар чиқаргани ва ўз майлича ҳукм юритганини эътироф қилган эди. Ҳарбий губернаторлар, суд палатаси раиси, прокурор, округ штаби бошлиғи, генерал-губернатор ёрдамчиси, генерал – губернатор Кенгаши ўлка бошқарувининг муҳим масалаларини ўзларича ҳал қилган.

Марказий бошқарувда генерал-губернатор маҳкамасининг ҳам аҳамияти беқиёс катта бўлган. Бош бошқарманинг ижроия органи бўлган генерал-губернатор маҳкамаси дастлаб тўрт бўлимдан иборат эди. Биринчи бўлим маъмурий ва назорат ишларини бошқарган. Иккинчи бош бошқарманинг молиявий-хўжалик ишларига қараган. Учинчи бўлим эса солиқлар, шаҳарлар маблағлари ҳамда бошқарувга доир низомлар лойиҳаларини тайёрлаш билан шуғулланган. Тўртинчи бўлим махсус бўлим бўлиб, унинг фаолият доираси ғоят кенг ва серқирра бўлган. 1886 йилгача мустақил иш кўрган бу бўлим ҳарбий ва адлия вазирлари кўрсатмаларига хилоф равишда суд қарорларини ҳам қайта кўриш билан шуғулланган.

Россия империяси губернияларидаги биронта ташкилот генерал–губернатор маҳкамасидек чекланмаган ваколатларга эга бўлмаган. Махфий маслаҳатчиси Ф. Гирсинг сўзларига қараганда, Кауфманнинг маҳкамаси империя қонунларини ҳам чекловчи ўз қонунларини чиқарган.

Генерал–губернаторнинг ўзи Афғонистон ва Кошғар масалалари бўйича шуғулланувчи элчилик бўлинмасини ҳам 1899 йилгача бошқариб турган. 1899 йилдан эса бу вазифани бажариш учун генерал–губернатор хузурида дипломатик ишлар бўйича махсус лавозим жорий қилинади. Туркистон оммавий кутубхонаси, Тошкент музейи, марказий архив, “Туркестанские ведомости“ газетаси ва босмахонаси ҳам мазкур маҳкама ихтиёрига берилган эди.

Генерал – губернатор бепоен ўлка ҳаёти билан асосан маҳкама бошқаруви орқали танишиб борган. Шунинг учун ҳам бу идора ўлканинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳал қилувчи рол ўйнаган.

Маҳкама ўлка ҳокими учун ахборотнома, маъруза ва маълумотномалар тайёрлар, генерал–губернаторнинг манфаатларини кўзлаб иш юритган. Шунинг учун ҳам маҳкама бошқарувчиси генерал–губернаторликдаги энг нуфузли амалдорлар қатори юксак мавқеда турган.

Туркистон ўлкаси Марказий Бош бошқармаси таркибида генерал–губернаторга бўйсунмайдиган марказ вакиллари–адлия, молия, зироат ва давлат мулклари вазирликлари идоралари ҳам бўлган.

Туркистон генерал–губернаторлиги XX аср бошларига келиб беш вилоятга бўлинади: Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув, Каспийорти вилоятлари. Уларни рус армияси генералларидан шахсан подшонинг ўзи тайинлайдиган ҳарбий губернаторлар бошқарган. Улар ҳарбий ва фуқаро ҳокимиятини ўз қўлида тутишган. Ҳарбий соҳада улар вилоятлардаги кўшинлар (дивизия ва корпус) қўмондони, фуқаро ишларида эса губернатор ҳуқуқига эга бўлишган. Барча маъмурий, полиция ва суд ҳокимияти ҳам уларнинг измида бўлган.

Ҳарбий губернаторлар қошида вилоят бошқармалари бўлиб, улар губерния бошқармаси ҳуқуқларига эга бўлишган. Вилоят ижтимоий ҳаётининг барча масалалари шу бошқармаларда кўрилган. Вилоятлар ўз навбатида туманларга (уездларга) бўлиниб, уларни туманбошилар идора этишган. Туманлар Туркистон генерал–губернаторлиги маъмурий тузилмасининг асосини ташкил этган. Улар аҳолининг турмуши, ҳудуднинг хусусиятлари, миллатлари ё элатларидан қатъи назар, рус амалдорлари хоҳишича ўзбошимчалик билан тузилаверган. Подшо ҳукумати миллий, элат ва тарихий хусусиятлардан келиб чиқмаган ҳолда, мустамлакачилик нуқтаи назаридан бу масалага ёндошган.

Ўлканинг туб вилоятлари ҳисобланган Сирдарё, Фарғона, Самарқанддан ташқари Еттисув, Каспийорти вилоятлари ҳам шу асосда туманларга бўлиниб идора қилинган.

Сирдарё вилояти қуйидаги туманларга бўлинган: Тошкент, Авлиёота, козоли, Перовск, Чимкент, Амударё тумани ҳам шу вилоятга бўйсунган. Фарғона вилоятига Марғилон, Андижон, кўкон, Наманган, Ўш туманлари қараган. Самарқандга Жиззах, Каттақўрғон, Хўжанд, Самарқанд туманлари; Еттисувга Верний, Жаркент, Копал, Лепсинек, Пишпак, Пржевальск; Каспийорти вилоятига Ашхобод, Красноводск, Манғишлоқ, Марв ва Тажан туманлари кирган.

Ҳар бир туман ўз тартибидаги шаҳар ва қишлоқлари билан туман ҳокими-туманбошига бўйсунган. Туманбоши Россиядаги исправник, земство бошлиғи, полицмейстер, шаҳар бошқармаси бошлиғи ҳуқуқларига тенг эди. Туманбоши вилоят ҳарбий губернатори тавсияси билан бевосита губернатор томонидан тайинланган.

Туркистон ўлкасидаги туманбошиларнинг Россиядаги ҳамкасбларидан фарқли томонлари шунда эдики, улар маъмурий, полиция ва ҳарбий ҳокимиятни ўзларида бирлаштирганлар. Туманбошиларнинг жуда кенг ваколатлари ва ўта мустақил ҳамда

зўравонларча иш юритишларини юксак лавозимда турган рус амалдорлари эътироф этишгани диққатга сазовордир.

Сенатор граф К.К. Пален Туркистон туманбошиларини ўзбек хонликларидаги “бекларнинг худди ўзгиналаридир”,¹ деб атагани бежиз эмас. Улар кўл остидаги аҳолидан истаган кишига жарима солишлари ва 7 кунгача қамаб қўйишлари мумкин бўлган.

Хуллас, чор Россияси Туркистонни босиб олгач ўзига хос ҳарбийлашган мустамлака бошқарув аппаратини жорий этди. Туркистонни бошқаруви тўғрисида ишлаб чиқилган қонун лойиҳалари ҳамда 1886 йилги низом тўлиғинча мустамлака режимини мустаҳкамлаш ва ўлка халқларини итоатда ушлаб туришга қаратилган эди. Ҳарбийлашган бошқарувни жорий этиш орқали ўлка халқлари қўрқувда ушлаб турилди.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

1.2. Ўлкада жорий этилган фавкулотда вазиятлар. ТРМБнинг ташкил этилиши ва унинг қатагончилик фаолияти.

XIX аср охири – XX аср бошларида, айниқса, 1905 йил рус инқилобидан кейин Туркистонда чор мустамлакачилик сиёсатининг кучая бориши билан маҳаллий халқ ўртасида мустамлакачилик зулмига қарши норозилик кайфияти кучая бошлади. Маҳаллий халқнинг пешқадам зиёлилари, айниқса жадидлар жаҳолат ва қолоқликка қарши, эрк ва хуррият учун курашиш мақсадида маърифатпарварлик ва тараққийпарварлик ғояларини илгари сура бошладилар. Маърифатпарварлар ва тараққийпарварларнинг саъй-ҳаракати билан миллий матбуот, замонавий адабиёт ва театр санъати пайдо бўлди. Бу ҳол чоризмнинг Туркистондаги маъмуриятини ташвишга солмай қолмади.

Дарҳақиқат, Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Махмудхужа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исхоқхон Иброт, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулхамид Чўлпон, Усмон Носир каби юзлаб маърифатпарвар, фидоий инсонларнинг уз шахсий манфаати, хузур-халоватидан кечиб, эл-улус манфаати, юртимизни тараққий топтириш мақсадида амалга оширган эзгу ишлари авлодлар хотирасидан асло учмайди.”¹

Жадидчилик маърифатпарварликдан қудратли сиёсий ҳаракатга қадар бўлган мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтди. Жадидчиликнинг феномени шундаки, Андижондаги, Тошкентдаги, Бухородаги ва Хоразмдаги ўзига хос хусусиятлардан мустасно тарзида бу оқим ягона мустақил Туркистон учун курашди ва у миллий давлатчилик ғоясига асос солди, уйқудаги шарқни ўйғонишга, халқаро микёсдаги энг илғор маърифат ва маданиятни иқтисодий ва маданий жихатдан ортда қолган Туркистонда ўзлаштиришга ундади. Уларнинг фаолияти ва дастури келажак учун намуна бўлди.

Туркистон жадидлари, айниқса, биринчи жаҳон уруши даврида ўз фаолиятини кучайтирганлар. Бу даврда Андижонда «Тараққийпарварлар» фирқаси, Қўқонда «Ғайрат» ва Тошкентда “Турон” жамиятлари ўлка туб халқлари манфаатларини изчиллик билан ҳимоя қилиб, Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши курашдилар. Албатта бу, Чор ҳукуматини қаттиқ ташвишга солиб қўяди. Рус мустамлакачилари ўлка туб аҳолиси 1905-1907 йиллардаги Россиядаги воқеалардан ўзига хос усулда фойдаланиб мустамлака тузумига қарши кайфиятда иш кўра бошлаганини пайқадилар. Самарқанд вилояти харбий губернатори 1907 йил феврал ойида ўлкада жандарм назоратини ўрнатиш ҳақидаги маърузаномасида шу фикр қизил ипдек тизилиб ўтади. Рус ҳокимияти «Ўрта Осиёдаги инқилобий ташкилотларнинг ерли аҳолига таъсирини йўқотиш учун зарур миқдорда маблағ ва яхши воситаларга эга бўлиши керак» дея ўлка вилоятларида жиноий сиёсий қидирув хизматини кенг микёсда ташкил этишни таклиф қилади. Бу хизмат губернатор фикрича «Ерли аҳолини инқилобий ташвиқотчилардан сақлашда муҳим роль ўйнаши керак»¹. Унинг мулохазаларини Фарғона вилояти харбий губернатори ҳам маъқуллаб бугунда сиёсий жиноятчилар сони ерли аҳолии вакиллари ҳисобига кўпайганини, унда Туркистон тараққийпарварлари асосий роль ўйнаётганини ҳам кўшиб қўяди (Янги Маарғилон округ судида Ғофуржон Исломжонов, Тошмахсум Мулла Хўжашев каби ўзбеклар ишини илова қилади). Россия империяси маъмурлари тараққийпарварларга қарши курашиш учун 1907 йил ноябрда рус махфий сиёсий полицияси–Туркистон район муҳофаза бўлимига (ТРМБ) асос солди. Бу ташкилотни руслар “Охранка”, ўзбеклар эса “сиёсий идора” деб аташган.² Рус сиёсий разведкаси ва контрразведкаси вазифасини ҳам адо этувчи махфий полиция Туркистондаги барча тараққийпарвар кучларни аниқлаш, уларнинг сафига иғвогарларни кўшиш, халқлар,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008., Б.49.

² Тарихнинг номаълум саҳифалари. Б.В.Хасанов., С. Ахмедов, ва б. Т.: «Ғофур Ғулом нашриёти».2009.

миллат-элатлар ўртасидаги нифоқни кучайтириш ва миллий-озодлик ҳаракати кўринишларининг барча турларини зудлик билан аниқлаб, ривожланишига йўл кўймаслик, энг асосийси, ўлкани руслаштиришга монелик қилувчи барча кучларни зимдан, пинҳон ё ошкора йўқ қилиш учун хизмат қилиши лозим эди. Ана шундай идорага раҳбарлик қилиш моҳир, тажрибали полиция мансабдори Леонид Квицинскийга топширилди. Подполковник Васильев эса генерал-губернатор маҳкамасидаги барча сиёсий ёзишмаларнинг мутасаддиси–маҳсус бўлим бошлиғи вазифасини бажара бошлади.

Квицинский ва Васильев ҳамкорликда Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатини бўғиб ташлаш, истиқлол учун курашга қодир шахсларни «зарарсизлантириш» режасини ишлаб чиқдилар. Режага асосан ўлка устидан миршаблар назорати кучайтирилади, вилоят бошлиқларига «хавфли деб топилган мадраса ва мактабларни беркитиш ҳукуқи» берилади, жадидлар ва рухонийлар ўртасидаги адоват авж олдирилади. Сиёсий идора ўз хуфиялари орқали 1917 йилгача жадидлар ва уламолар фаолиятини сергаклик билан назорат қилган ва уларга қарши курашган. Бундай тўсиқларга қарамай, жадидлар собит қадамлик билан маориф, матбуот ва санъат орқали миллий ўйғониш мафкурасини Туркистон халқига ёйишга ҳаракат қилдилар.

Подполковник Васильев сиёсий изкувар сифатида маърифатчилик ғоясини кўтариб янги усулдаги мактаблар, газеталар очган жадидларнинг туб мақсади рус мустамлака тузумини кўпориш эканлигини яхши тушунган. Жадид намोёндаларидан булган Мунаввар Қорининг ўзи ҳам бу ҳақда шундай деган: «Чор ҳукуматини йўқотиш жадидларни тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, «дўконда ултириб насия ёзадурғон ходимлар етказсак. Шу ишга ақлли одам шу бахони беришда у ёқ бу ёқни мулоҳаза қилсин».¹

Таникли маърифатчи Абдулла Авлоний уз таржимаи холида ушбу масалага ойдинлик киритади: «1904 йилда рус-япон уруши чиқиб, бу уруш бутун Россия ишчиларини кузини очгондек бизни ҳам кузимиз очилди. 1905 йилдаги Россияда бошланган инқилоб тулкини бизга ҳам таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслакларга тушуниб, биринчи навбатда кора халқни оқартмок ва кўзни очмок чорасига киришди. Бу мақсадга эришмок учун газит чикармокни муносиб куриб, уюшманинг ҳаракати билан узбек тилида газеталар чикарилди. 1906 йилда «Тараккий», «Хуршид» газеталари чиқиб, эски ҳукумат томонидан тухтатилгондан сунг 1907 йилда мен уз мухарирлигим билан ҳамда темир йўл ишчиларининг социал-демократ фиркасининг алоқа ва ёрдами билан «Шухрат» номидаги газитни Сапёрни кўчада чикардим».

Туркистонда миллий озодлик курашрининг ўсишида яна 1908 йилда рўй берган ёш турклар инқилобининг таъсири кучли бўлди. Инқилоб жадидлар фаолиятининг янада кенгайишига муҳим таъсир утказди. Фарғона жадидларининг етакчиси Обиджон Маҳмудов жадидчилик ҳаракатининг энг жонкуяр ҳайрихоҳларидан бери эди. ТРМБнинг берган маълумотига кўра, «у ўзига тўқ ва жуда айёр киши» ва «панислом ғояларининг ёрқин намояндалардан бўлиб, унинг таъкидлашича, Туркистон Россия ҳукмронлигидан озод бўлмоғи лозим, бу йўлдаги озодлик курашида Германия ва Туркиянинг мадади ҳамда ёрдамига таянмоқ лозим».² Унинг қарашларини ўзбек миллий буржуазиясининг тараккийпарвар вакилларида миллионер Миркомилбой, заводчи Умарбой, биржа даллоли Ёқубхужа ва бошқалар доимий равишда қўллаб-қувватладилар. Туркистон шаҳарларидаги яширин (конспиратив) ташкилотлар ҳам зимдан миллий озодлик учун, Россия зулмидан холос булиш учун курашни бир дакика булса-да сусайтирмадилар. ТРМБнинг айғоқчилари берган маълумотига кўра улар ягона мақсадни кўзлаб, «Туркистон ўлкаси, Бухоро ва Хиванинг ҳамфикр маърифатпарварларини бирлаштирган

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарк» 2000;

² ЎзР МДА, 1-ФИ, 31-рўйхат, 144-иш, 35-варақ

ҳолда Россия зулмидан озод бўлиши, учун бутун кучларини бирлаштиришга»¹ интилдилар. Бундан қуриниб турибдики Туркистон жаидлари уз қарашлари ва интилишлари билан улқа халқларини рус мустамлақа тизимидан халос этиш учун тинимсиз қурашни бошлаб юбордилар.

Ушбу ўринда тошкентлик Убайдулла Асадуллаҳужаев (1882-1938)нинг фаолияти алоҳида аҳамият қасб этади. У шунингдек, илғор рус демократлари билан ҳам ҳамкорлик қилган. Тошкент, Саратов ва Петроград эсерлари даврасида яқин киши ҳисобланган Убайдуллаҳужанинг «Садои Туркистон» газетаси муҳаррири сифатидаги фаолияти ҳам диққатга сазовордир. Шундан келиб чиқиб маҳфий полиция маҳкамаси бошлиғи полковник М.Волков ушбу шахсни қузатиш учун етарли асосга эга эди. Убайдулла Асадуллаҳужаев ўз фаолиятини бутун ўлқа мусулмонлари газетасида бошлаган эди. Бу ҳақда полковник Волков маълумот бериб, «маҳаллий тилда чиқувчи ушбу газета маҳаллий халқлар ҳаётида катта аҳамиятга эга, шунинг учун уларнинг босмаҳонасини беркитиб қўйишга руҳсат беришингизни сўрайман» - деб, генерал-губернаторга мурожаат қилган эди.² Бироқ ушбу сиёсий қурашда Убайдуллаҳужа ғолиб чиқади. У газетани чиқаришда ўзига сафдош ва маслакдошларни топа билди. Шунингдек, керакли маблағ ва обуначиларни ҳам қўпайтирди. Натижада Туркистон генерал-губернаторининг қаттиқ босимиға қарамай, 1914 йилнинг февралидан бошлаб ўзбек жаидларининг очик минбари бўлган «Садои Туркистон» газетаси чиқа бошлади. Унда Бехбудий, Хамза Ҳакимзода Ниёзий, Фитрат, Чўлпон каби қўплаб шоир, ёзувчи ва адибларнинг мақолалари, шеърлари, очерк ва ҳажвиялари чоп этилди. Ўзининг қисқа фаолияти (1914-1915 йй.) давомида «Садои Туркистон» газетаси Туркистон зиёлиларининг асосий партияси «Тараққийпарвар»нинг пойдеворини яратди.

«Садои Туркистон» газетаси билан бир вақтнинг ўзида 1915 йилда қўқонда муҳолиф руҳдаги «Утро Ферганў» газетаси чиқа бошлади. Ушбу газета фаолиятини ҳам сиёсий идора уз хуфиялари орқали назорат қилишга уринган. ТРМБ раҳбарларидан бири, полковник М.Волков Тошкент, қўқон, Андижонда жаидлар ташкилотларида ўзбек буржуазиясидан ташқари рус савдо-саноат доиралари вакиллари, шунингдек, инқилобий фирқа аъзолари ҳам борлиғи ҳақида сигнал олган эди. Жумладан, «Утро Ферганў» газетасини нашр этиш ташаббускорларидан бири Георгий Павлюченко ҳақида ТРМБ шундай маълумот олган: «Утро Ферганў» газетасининг муҳаррири Львов бўлса ҳам, аслида чинакам хўжайин яҳудий савдо-саноат доираси вакилларининг моддий мададига таяниб иш қўрувчи Павлюченкодир. Газета ноширлари сафида собиқ талабалар эътирофи бўйича социал-демократ Шоислом Шоаҳмедов, Болотин, Зубарев ва бошқалар бўлиб, улар Павлюченко бошчилигида «Утро Ферганў» газетаси обуначилари сонини ошириш учун ҳокимиятга қарши мақолалар босиб чиқара бошлади. Павлюченко бошчилигидаги ноширлар ўз олдига урушдан кейинги бўладиган тўнтаришга жамиятни ҳозирлаш ва шунга кадрлар тайёрлашни мақсадлаштирган эдилар³. Дарҳақиқат, худди шу мақсадда 1915 йилнинг кузида Павлюченко қўқон матлубот жамияти аъзолари ўртасида тарғибот ўтказа бошлади. 1915 йилнинг декабрида газета муҳаррири Львов сўл қарашдаги мақолаларни ёритгани учун 3 ойга қамалгач, муҳаррирлик ҳуқуқи Павлюченко қўлига ўтади. 1916 йил январида газета номини «Ферганская жизнь» деб ўзгартирилди. 4 апрелдан эса «Туркестанский край» номини олди.

Сиёсий идора бу хуфиялар орқали Андижонда ташкил топган «Тараққийпарварлар» жамияти фаолиятини ҳам назорат қилишга уринганлар. Ўз хуфияларидан олинган маълумотга таянган полковник М.Волков 1916 йил 14 октябрда Фарғона вилояти ҳарбий генерал-губернаторига берган ахборотида Вадим Чайкин раҳбарлигида «Туркестанский голос» газетаси биносида ҳар куни кечқурун «20га яқин илғор фикрли маҳаллий ёшлар

¹ Ўша ерда, 127-варақ

² ЎзР МДА, 461-ФИ, 1-рўйхат, 1968-иш, 6-варақ

³ ЎзР МДА, 461-ФИ, 31-рўйхат, 1144-иш, 3-7-варақлар

йиғин ўтказишмоқда. Ушбу ўзбеклар (сартлар) Андижоннинг маҳаллаларини ўзаро тақсимлаб, аҳоли орасида ҳукуматга қарши тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб бормоқдалар. “Тараққийпарварлар” сафига қуйидаги маҳаллий миллат вакиллари кирган: 1. Сайдулла Хужаев- савдогар, Миркомилбойнинг савдо растасида савдо дўканчаси бор; 2. Олимджан Хожи Мир Юсупов Асака волости бошқармасининг собиқ хаттоти (писарь); 3. Муҳаммеджан Якуб Серкерров-тайинли иш билан шуғулланмайди; 4. Мир Али Умарбеков – шаҳар депутати; 5.Латифжон Мадали Казиёв-Андижон шаҳар 2 даҳаси приставининг тилмочи; 6. қўчқарбой Мир Алиев- приказчик; 7. Отажон Назарбоев-шахсий китоб магзини эга; 8. Мир Хайдар –хунармандчилик дўконига эга. Сартларнинг катта ёшдагилари Чайкин ва ушбу ёшларнинг фаолиятидан норози.”

Бу гуруҳ томонида яна Давлат Думасининг аъзолари Тевкелеев ва Керенскийлар ҳам бор. “Улар Андижонга ташрифи давомида “Тараққийпарвар”лар билан яқин алоқа ўрнатишган. Бу жамият кўлами кенгайганидан даракдир, буни олдини олиш лозим”.¹

Шундан сўнг Андижон “Тараққийпарвар”лари фаолияти кескин назорат ва таъқиб остига олинган.

Булардан кўриниб турибдики “Охранка” яъни сиёсий идора ўз хуфийлари орқали 1917 йилгача жаидлар, Туркистон тараққийпарварлари фаолиятини сергаклик билан назорат қилиб турган.

¹ ЎзР МДА, 461-ФИ, 31-рўйхат, 1144-иш, 21-варақ

1.3.Полиция, суд ва жазо органларига берилган чекланмаган ваколатлар орқали амалга оширилган қатагончилик сиёсати.

Туркистон ўлкасини атрофлича ўрганиб, руслаштириш сиёсатини кучайтириш мақсадида ўлкага юборилган граф К.К.Паленга ана шундай вазифа юклатилиб, Туркистон ўлкаси учун янги қонун низоми учун зарур материаллар тўплаш буюрилгани ҳам бежиз эмас эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, чоризм 1908 йилнинг ёзида Туркистонга йўллаган алоҳида жандармлар корпуси кўмондони, генерал – майор барон Таубе миллий–озодлик ҳаракати ва инкилобий воқеалар иштирокчиларига нисбатан ниҳоятда шафқатсиз бўлишни таъкидлаб, судлардан уларга фақат ўлим жазосини беришни талаб қилди. Барон Таубе “Туркистонда дор қуриш учун хазинадан ҳеч қандай сарф–ҳаражатлар бўлмаслигини “уктириб, дор ўрнини “қайрағочлар бажаради”¹, деган. Миршабларга жанговар ўқларни осмонга эмас, балки тўғридан–тўғри оломонга қарата отиш ҳуқуқидан фойдаланишга расман ижозат қилинди.

Туркистон маъмуриятига маҳаллий аҳолига нисбатан қўлланиладиган жазо чораларини рус ишчи–деҳқонларига ҳам қўллаш ҳуқуқи берилди. Давлат назоратчиси, статс-секретар (махфий котиб) П.А.Харитонов раислигида ўтган ва Туркистон ўлка бошқарувини ўзга асосларда тубдан қайта қуришга бағишланган олий амалдорлар кенгашида (1911) Туркистон генерал - губернатори А.В.Самсонов генерал–губернатор ҳокимиятини император ҳазрати олийларининг Кавказдаги ноиб ҳокимияти каби асосга яқинлаштиришни талаб қилди. Бу талабни Туркистон ўлкасини 1908–1910 йиллар давомида атрофлича тафтиш қилиб, ўлканинг янги низоми учун бой материаллар тўплаб қайтган сенатор граф К.К.Пален ҳам қўллаб– қувватлади. Унинг тафтиш материаллари ва император ҳукмига ҳавола этган тақдимномасида чоризм идорасини мустаҳкамлаш, “Туркистон генерал– губернаторлиги маъмурий–полиция амалдорларига ўзларига қарашли аҳолига унча аҳамиятли бўлмаган хатти–ҳаракатлари учун қўлланиладиган жазо бериш ҳуқуқларини янада кенгайтириш”² таклиф қилинган эди. Паленнинг фикрича, бу чора “маҳаллий турмушни тўғри йўлга солиш учун зарурдир”. Сенатор Туркистон шаҳарларида мустақил полиция бошқармалари, Тошкентда обер– полицмейстер лавозимини жорий этиш ва ўлкадаги миршаб–полиция хизматчилари сонини кўпайтиришни ҳам таклиф қилди. У Туркистонда инкилобий ҳаракатга раҳна солиш учун ва “Европанинг Россиясидан ёпирилиб келаётган пролетариат ва аграр ғалаёнлар юз берган губерналардан кўчиб келаётган деҳқонларнинг зарарли таъсирини” кесиш учун Туркистон генерал – губернаторлигида туман полицияси маҳкамасини тузиш ғоясини илгари сурди.³ Граф Паленнинг фикрлари империя Вазирлар Кенгашида тинглаб, Туркистон ўлкаси бошқарув идорасини тубдан ўзгартириш бўйича Вазирлар Кенгаши аъзоси, Давлат назоратчиси П.Харитонов раислигидаги махсус Кенгашида муҳокама этилди. Кенгаш ишига Туркистон генерал–губернатори Самсоновнинг императорга 1909 йил бўйича йўллаган ахборотномаси ва сенатор Паленнинг тафтиши яқунлари асос қилиб олинди. Кенгаш Туркистон генерал – губернаторининг барча талабларини асосли деб топди. Туркистонга оид барча тадбирлар унинг розилигисиз амалга оширилмаслиги кераклигини тасдиқлади. Император саройи, молия, адлия соҳасидан ташқари, барча вазирликлар идораларини бошқаришда унга империя вазири ваколатлари берилди. Метрополия ҳуқумати ўз сиёсатини фақат шу биргина шахс, Туркистон генерал – губернатори орқали амалга оширадиган бўлди.

¹Садиков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за независимость в начале XX века. Автореф. Дис.докт ист. Наук.-Т., 1994;

² Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917 гг.)-Т., Фан

³ Ўша жойда.

Генерал – губернаторга иккинчи ёрдамчи лавозими ҳам берилди. Кенгаш ишлаб чиққан Туркистон ўлкаси идорасига оид таклифлар 1912 йил 20 ноябрда Вазирлар Кенгашида муҳокама этилиб, маъқулланди.

Империя ҳукмдор доиралари Туркистон ўлкасининг рус ва туб аҳолиси учун махсус сиёсат дастурини ишлаб чиқди. Рус аҳолиси ўртасида инқилобий ҳаракатни тўхтатиш ва Туркистон халқлари ўртасида миллий–озодлик ҳаракатининг барча кўринишларини бўғиб ташлашга оид бир қатор тавсиялар берилди.

Ҳарбий вазирликнинг Бош штаби Осие бўлими Туркистон генерал–губернаторига Рязань губернияси аҳоли ҳақидаги ҳисоботни бериб, унга императорнинг фикри мавжудлигига эътиборини қаратди. Рязань губернатори унда инқилобий кучлар тағтомири билан йўқотилмагани, нисбий осойишталик алдамчи бўлиб, инқилоб учкунлари исталган вақтда аланга олиниши мумкинлигини унутмаган ҳолда “Тож–тахтнинг содик хизматчиларига доимо кўз–қулоқ бўлиб туриш лозимлигини” уқтирган ва Николай II ўз кўли билан “Мутлақо тўғри” деган дастхат ёзган эди.

Туркистон генерал–губернатори марказдан ана шундай андоза–дастурлар олиб ва кенг ваколатларга эга бўлиб, ўлкада миршаблик ҳолатини кучайтирди. Рус мустамлакачи маъмурлари жойларда жосуслик назоратини кенг йўлга қўйдилар. Тошкент темир йўли жандарм–полиция бошқармаси бошлиғи, алоҳида жандармлар корпуси подполковниги Бабкин жойлардаги ходимларга 1910 йил 19 июнда юборган кўрсатмасида 1905–1907 йиллар инқилобида ва иш ташлашларда қатнашган барча шахслар ҳақида маълумот тўплашни буюрди. “Ҳеч қандай ташвиқотга йўл қўйилмасин,—деб ёзган эди у, ақлар безовталигига зудлик билан чора кўрилсин, иш ташлашдан алоҳида огоҳ бўлинсин”.¹ Генерал–губернаторнинг “Ишчилар ўртасида жиноий адабиётлар тарқалишига зинҳор йўл қўйилмасин “, деган буйруғига бенуксон риоя этиш буюрилди.

Сиёсий полиция томонидан жойларга махсус сўров–анкета юборилди. Унда қуйидаги саволлар бор эди: “1905–1906 йилларда иш ташлашлар қанча бўлган? Иш ташлаш мақсади ва ҳусусияти қандай? 1907 йили қанча инқилобий чиқишлар ва террор актлари содир бўлган? Социал-демократлар ва социал-инқилобчилар ташкилотларида қанча ходимларингиз бор?». Анкетада инқилобий чиқишлар салмоғи ҳар бир жойда қандай бўлгани ва унинг ёндош аҳолига таъсирини аниқ тасвирлаш зарурлиги кўрсатилиб, жандарм–полиция бўлимлари ўз ҳудудларида яширин иғвогарлик билан шуғулланувчи ходимларга эга бўлишлари мажбурий эканлиги жиддий тарзда уқтирилган.

Империя ички ишлар вазирлиги полиция департаменти Махсус бўлими юборган мутлақо махфий йўлланмасида полиция–жандармерия бўлимлари бошлиқларига аҳоли ўртасида агентура тармоғига эга бўлиш ишига шахсан жавобгар эканликлари таъкидланиб, улар ишчи ташкилотлари, инқилобий фирқаларда ўз жосусларини орттиришлари жуда муҳимлиги алоҳида кўрсатилди. Бу тадбир, махсус бўлимнинг фикрича, “ўтган 1905 йилдагига ўхшаш воқеаларнинг олдини олади”.²

ТРМБ ва Махсус бўлим тавсиялари асосида ўлкадаги барча амалдорларга генерал–губернатор томонидан ҳукуматга қарши йўналишдаги ҳаракатлар тўғрисида арзимас кўринишда бўлса ҳам, хабар қилиш, айниқса, уюшган ҳаракат, ё иш ташлаш ҳолларига алоҳида эътибор қаратиш топширилди. “Ана шундай ҳолларни синчиклаб ўрганиш жуда зарур ва мақсадга мувофиқ эканлигини тажриба кўрсатади,— деб ёзган эди ўз кўрсатмасида генерал–губернатор. Баъзан арзимас, самарасиз ва бефойда кўринган бир кунлик иш ташлаш, ё бошқа ҳоллар маълум муҳитнинг, айрим шахсларнинг ички интизоми, қобилияти, ташкилотчилиги ва фаол чиқишга лаёқатини кўрсатиш учун синов вазифасини ўтайди. Бундай ҳолларни тадқиқ этиш орқали дастлаб филиал бўлимлар,

¹ Садиков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за независимость в начале XX века. Автореф. Дис. докт ист. Наук.-Т., 1994;

² Ўша жойда.

кейин эса бундай ташкилотларнинг марказий идоралирини аниқлашга муваффақ бўлинган¹

Алоҳида жандармлар корпуси штаби бошлиғи генерал штаб генерал-лейтенанти Герцельман эса темир йўл ишчилари устидан назоратни кучайтириш билан бир қаторда уларнинг атрофидаги ерларда пайдо бўлувчи ҳар қандай шахсларни назоратга олиш тўғрисида махфий кўрсатма йўллади. бундай ўргимчак тўрлари билан қуршаб олинган Туркистонда марказ кўрсатмалари қандай амалга оширилгани ҳақида жумладан 1912 йил Тошкентда бўлиб ўтган воқеани социал-демократ (большевик) П.Ф. Сахарова (1890–1969) ўз эсдаликларида шундай баён қилган: “Нуқул ўзбеклар истиқомат қилувчи гувала уйлардан иборат эски шаҳарнинг янги шаҳарга яқин жойидаги уйлардан бирида жойлашдик. Биз темир йўлчилар билан алоқа ўрнатишга интилдик. Шунда ўйлаб қолдик. Ўзбеклар ўртасида инқилобий руҳдаги таш-килотлар бормикан? Наҳотки Туркистон ноиб яратган қуллик истибдодига қарши улар сафида инқилобий ташкилот бўлмаса? “. Сахарова шу мақсадда ўзбеклар билан бир-икки бор суҳбатлашганда Камолов деган одам ўзбекларда ҳам таракқийпарвар кишилар борлигини, эр-хотин Сахаровларни улар би-лан таништиришини айтган. Шундан сўнг, кўп ўтмай, улар қамоққа олинди. Камолов ТРМБ айғоқчиси экан.² Шу фактнинг ўзи ҳам рус махфий полицияси ва разведкаси мусулмон аҳолиси ўртасида ҳам кенг жосуслик тармоғини ёйганидан далолат беради.

Петербургда ишланган дастур бўйича рус мустамлакачиларининг махфий сиёсий идоралари изчил ишлаб, Туркистон мусулмонлари онгида жиддий тўнтариш юз берганини ва миллий–озодлик кураши куртак ёзиб бу ҳолат жадидлар сиймосида гавдаланганини яхши пайқашган. Улар генерал-губернаторнинг махсус сўров анкетаси бўйича маҳаллий аҳоли кайфияти, дунёқараши, рус ҳокимиятига ва тузумига муносабати, миллий мустақиллига интилиши ҳолларини чуқур ўрганишган. ТРМБ ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, тожик ёшларининг дунёқараши ва хатти-ҳаракатларидан хабардор бўлиш учун уларнинг сафида ўз одамларига эга бўлгани ҳужжатлардан маълум.

Чоризм 1892 йил 18 июндан кучга кирган “Ҳарбий ҳолатда деб эълон қилинган жойлар ҳақидаги қоидалар”ни Туркистон ўлкасида татбиқ этди.

“Кучли муҳофазада” деб эълон қилинган жойда Туркистон генерал–губернатори мажлис-йиғинларни тарқатиб юбориш, савдо-саноат корхоналарини ёпиш, матбуот органларини таъқиқлаш, истаган одамни сургун қилиш, жаримага тортиш ва бошқа ҳуқуқларни олган. “Фавқулодда муҳофаза” деб эълон қилинган жойда эса бутун ҳокимият генерал–губернатор ёки у тайинлаган бош ноиб қўлига ўтган. 1892 йил 18 июндаги “қоидалар” эса ҳарбий ҳолатни ўрнатиб, фуқаролар ишини ҳам ҳарбийлар қўлига топширди. Туркистонда ҳар икки миршаблик қонунлари (1887 йилги Низом ва 1892 йилги қоида) қисқа узилишлар билан 1892–1917 йилларда мунтазам амал қилди.

Туркистондаги мустамлакачилар марказдан олинган кенг ваколатлари етмагандай, энди ўлкада худди мустабид хонлар замонасига тақлидона, энг олий жазо–ўлим жазосини ошкора ижро этишга руҳсат олишди.

Генерал–губернатор ҳарбий вазирга йўллаган мактубида ёзган: “Тажриба шуни кўрсатдики, бу ўлкада ошкора қатл ижросигина маҳаллий аҳолига яхши таъсир кўрсата олади. Сиздан, Россия худудида ўлим ҳукмини ошкора ижро этмаслик ҳақидаги қонунни Туркистон ўлкасига татбиқ этмаслик учун зоти Олийлари ижозатларини олиб берсангиз, деб илтимос қиламан “.³

Рус амалдорлари Туркистон халқлари ҳуқуқларини чеклаш сабабини шундай изоҳладилар: “Туркистон ўлкасининг ерли аҳолиси ҳали жуда паст ривожланиш босқичида турибди. Улар ўз маъмурияти ва судини ўзлари сайлаш ҳуқуқини тушуниши ва

¹ Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917 гг.)-Т., Фан, 1997;

² “Вопросы истории”, 1977, №11, 125-бет.

³ Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917 гг.)-Т., Фан, 1997;

кадрига етиши учун ҳали жуда ғўр ва нодондир. Мазкур жамият қонун томонидан ўзига берилган ҳақ-хуқуқлардан фойдалнишни билмайди. Бу ҳуқуқ унинг фақат зарарига хизмат қилади “.

Рус шовинистлари халқнинг кўтарилиши сабабини эса қуйидагича изоҳлашган: “Ўлкани бир ҳовуч рус қўшини билан истило қилишда мисли кўрилмаган жанговар матонат кўрсатган рус кишиси ерлилар ўртасида афсонавий баҳодир тимсолига айланган эди. Келгиндиларнинг темир иродаси олдидаги кўрқув эса ерли аҳолида мусулмончилик тарбияланган ғайридинларга нафратини улар қалбининг энг тубига яширган эди. Ана шунинг учун ҳам дастлаб рус ҳокимияти уларни осонгина бошқариб келди. Аммо эндиликда ерли омма илк истилочилар қиёфасини унута бошлади”.

Андижон туманбошиси полковник И. Бржезицкий бу фикрни янада ойдинлаштиради: “Ўлкадаги 27 йиллик хизматимдан келиб чиқиб шундай қатъий хулосага келдим: бизнинг ёввойи ерлиларга инсонпарварлик мутлақо тўғри келмайди “¹.

Князь Мансуров Давлат Думасининг ёпиқ мажлисида Россияда яширин тарзда ҳукм суриб, 1861 йилда бекор қилинган қуллик (крепостнойлик) тузуми аслида Туркистонда бенуқсон амалга оширилганини тан олишнинг замирида тарихий ҳақиқат ётарди.

Россия парламенти–Давлат Думасида ноиб князь Мансуров Туркистонда крепостной ҳуқуқ амалда эканлиги ҳақида гапирганда ҳеч қандай муболаға бўлмаган.

Хуллас, мустамлака маъмурлар ўзининг мустамлакачилик, куч ишлатиш, қўрқув сиёсати орқали Туркистон халқларини доимий итоатда ушлаб туришга ҳаракат қилганлар. Бунда асосан полиция, суд ва жазо органларига берилган чекланмаган ваколатлардан фойдаланган холда ўлкада ўзининг қатоғончилик сиёсатини олиб борганлар. Ушбу ташкилотлар қатоғони ижро этувчи асосий органлар бўлган.

¹ Ўз.Р.МДА.ТФ – 461,1-рўйҳат, 1968-иш, 65-варақ.

II-Боб. Чор Россиясиниг маҳаллий зиёлилар ва маърифатпарварларга қарши юритган қатагон сиёсати.

II.1. Сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг паймол этилиши.

Рус империяси Туркистон ўлкасини истило қилганидан сўнг унинг ақллари мустамлака истибдодига солувчи қонун “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақида Низом”ни жорий этди. Бу Низом ўлкада маҳаллий аҳолининг инсоний ва сиёсий ҳуқуқларини қонунан поймол этган эди. Низомда кичик амалдор приставдан тартиб генерал-губернаторгача аҳолига нисбатан чекланмаган жазо чоралари қўллаши мумкин еди. Шаҳардаги рус аҳолисига берилган имтиёзлар муслмонларга тегишли бўлмаган. „Муслмонларлар аҳолисини кучайтирмаслик учун, - дейилган эди бир ҳужжатда, уларни имтиёздан махрум этиш ўринлидир”.

Туркистон тарихи тадқиқотчилардан Г. Сафаров ўлка оврупо аҳолиси барча қатламини умумий мустамлакачилар деб атагани бежиз эмас. У мустамлака шароитидаги синфий ва миллий тенгсизлик ҳамда рус ишчиларининг имтиёзлари ва уларни маҳаллий туб миллатлар ишчиларидан кескин фарқланувчи ҳукмрон мавқелари ҳақида адолатли фикр юритиб чоризмнинг руслаштириш сиёсати ва рус келгидинларига туб жойли аҳоли ерларини бўлиб берилиши Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатларини юзага келтирган асосий заминлар бўлганини ёзган. ”Барча руслар,- ёзган эди Г.Сафаров,- Туркистоннинг туб аҳолиси одамлар эмас, балки урса, таласа, зўрласа мумкин иш хайвонлари деган онгда яшаган ва тарбияланган “.¹

Чоризм халқнинг урф – одатлари муслмончилиги ва дини исломни ҳам топташдан тонмаган. Замондош гувоҳлар ёзганидек: “Тарих милодининг 1895 йилларида чор ҳукуматининг золим генераллари Туркистон ўлкасига қўйилгон “ миссионер “, яъни дин бузувчи Остроумовларнинг таклифлари бўйича, Туркистон ўлкасининг халқини кўр каби истибдод қоронғусида қолдирмоқнинг маслаҳатул “Русский- туземний мактаблар” очмоққа киришдилар. Мадраса вақфларини божи, вақф қилғучи вақфларнинг авлодларига буюриб бериб, сотиб емоқларига фармойиш қилиб муслмонларнинг жума номозларида (хутбаларда) подшоҳнинг номини қўйиб ўқимок, қуръоннинг “вал мушрикин” деган жойларидан “мушрикни” иборатларини чиқармоқ каби беҳуда ишларни амр қилдилар.

Шаҳар ҳокимлари, қози ва амалдорлар ҳам мактабдорларни чакириб оқ подшоҳнинг номини жамики одамларга билдириб, масжидларда, номозларда дуо қилдириш, ҳатто мактаблардаги ёш болалар ўқийдиган Эшон Сўфи (Сўфи Оллоёр), “Чаҳор китоби“ деган савоб китобларидаги “азоби қабр кофирларгадир, чин- кўрар гўрнинг азобин баъзи мўмин “- дек бўлгон байтларини ва “кофир, мушрик” деган иборатларини йўқотиб янги бошладурғон китоб ва Қуръони Каримдан юқорида айтилган калималарни чиқаришдек фармойишлар қилдилар. Муслмонларни ниҳоят эзиб, қисиб, ҳатто кўчадан ё пристуф ўтиб қолса, ё беихтиёр кўрмай қолгон ва ўрнидан турмаган муслмонлар бўлса, қайтиб келиб уриб, қамар эдилар. Андижонда бир неча мўътабар одамларни кўчада, халқ қошида “менга салом қилмадинг“ деб ҳақорат қилиб қамаб қўядиган бўлди ”.²

1898 йилги Андижон қўзғолонидан кейин мустамлакачилар ўлкани русча ўзлаштириш сиёсатида хар қандай либосдан воз кечиб, очиқ зўравонлик йўлига ўтдилар. Муслмонларни русларга мажбурий равишда сажда қилдириш одатини расм қилдилар. Бунинг исботи андижонликлардан Фозилбек Отабек ўғлининг китобида мужассамдир. Қатор адабиётлар ва архив ҳужжатлари ҳам Россия империяси ҳукмрон доираларининг

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Г., «Шарқ» 2000;

² Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи Эшон воқеаси. Фарғонада истибдод жаллодлари. Т. “Чўлпон “ 1992. 21-бет.

Туркистон халқларининг диний ҳақ-ҳуқуқларини қандай ваҳшиёна тарзда паймол этганидан яққол далолат беради.

Жангари рус генерали М.Г.Черняев 1864 йилда Туркистон шахрини истило қилганда аллома Аҳмад Яссавий мақбараси, унинг ёнидаги масжид биноси ичидаги муқаддас ашёларнинг, деворлардаги қуйма олтин шаклларини ўлжа қилиб талагани етмагандек бу мусулмонларнинг муқаддас қошонасида христианга ибодат ҳам қилган.

Ана шу мақбара қаршисида қад ростлаб турган Робия Султонбегим мақбарасини кўп ўтмай мустамлакачилар бузиб, ғиштларидан ўзларига уйлар қуришгани ҳам маълум.

Ўзларини холис олим сифатида кўрсатувчи Москва ва Санкт– Петербург илмий доиралари эса Юсуф Ҳамадоний, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Бақирғоний, аз– Замахшарий, Баҳовуддин Нақшбандий, Убайдулло Аҳрор Валий, Сўфи Оллоёр ва бошқа алломаларнинг жаҳон фани, маданияти ривожига ҳизматларини инкор этишга уринишди ва асарларини

сохта тадқиқ этишди.

Санкт–Петербург Туркистон ўлкасида ислом динининг жаҳоншумул умум–инсоний мавқеини синдириш учун рус православ ибодатхоналари тармоғини кенгайтди. Ана шу мақсадни кўзлаб шариат қозилари фаолиятини тергаш мақсадида “ қуйи маъмурият сайловлари”ни жорий этди.

Рус мустамлакачилари атайлаб ўзлари ишлаб чиққан“ Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақида”ги Низомда шариат қозиларини сайлаш бобига алоҳида эътиборни қаратишди. Хонлар замонида саводхон ва ниҳоят билимдон одамлар қозиликка тайинланган бўлса, руслар қонунига кўра саводсиз кишилар ҳам бу лавозимга сайланиши мумкин бўлди. Мингбоши, оқсоқол, қози сайловлари жараёнида норозилик яққол кўзга ташланди. Халқ ўзлигини билдиришга уринди .

Рус мустамлакачилик тартиблари, идора услуби ва руслаштириш сиёсатидан норозилик қуйи маъмурият сайловларида очикдан–очик сиёсий чиқишлар шаклида намоён бўлди.

Рус мустамлакачиларининг Туркистондаги ҳукмронлиги учун таҳликали вазият вужудга келди. Туркиянинг Греция билан урушида эришган ғалабаси бутун мусулмон оламида турк султони обрўсини кўтариб, овруполиклар зулми остида эзилган мазлум Шарқда миллий ғурурни уйғотиб, озодлик курашини кўзғатди. Ана шундай кайфият Туркистонда ҳам кучайганини рус сиёсий разведкаси пайқади. Рус махфий полицияси, округ штаби контрразведкаси доимо турклардан хавфсираган, уларнинг Туркистондаги таъсиридан кўрққан. Мустамлакачилар Туркия билан Туркистонни бирлаштирувчи қардошлик ипларини узишга интилишган.

Озодлик курашининг бу даври Оврупо мустамлакачилари зулмига қарши Шарқ халқлари кўтарган миллий озодлик кўзғолонларининг таркибий қисми деб қаралмоғи лозим. Шарқий Судан халқларининг инглиз босқинчиларига қарши Муҳаммад Аҳмад (1848–1885) бошчилигидаги кўзғолон ҳамда француз мустамлакачиларига қарши Жазоирда Абдулқодир (1808– 1883) бошланган кўзғолон алангалари порлаб турган бир даврда рус мустамлакачиларига қарши Андижонда Муҳаммад Али Эшон (1846 – 1898) раҳбарлигида кўтарилган кўзғолон тарихан тасодифий бўлмаган. Ана шу боғлиқлик, яъни Туркистондаги миллий–озодлик ҳаракатининг бутун мусулмон Шарқидаги жараёнлар билан узвийлиги масаласи турли сабабларга кўра ҳанузгача ўрганилмаган ва ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Ҳолбуки ўша вақтдаёқ рус мустамлакачилари бунини жуда яхши тушунишган ва кескин чоралар кўришган. Хусусан 1898 йилда олий лавозимдаги подшо амалдорлари ва публицист В.Череванский Судан ва Жазоир кўзғолони ҳақида шундай ёзган эди : ”Мусулмонлар ўртасидаги тенгликни тиклаш ҳамда мусулмон мамлакатларидаги ўзгалар ҳукмронлигига чек қўйишга чақирилганни эълон қилган Махди (Муҳаммад Аҳмад) фаол ҳаракатига киришди. Судан кўзғолони бошланиб кетди ва ҳанузгача давом этмоқда. Бу аланга Қоҳирага ҳам ўтиб, Александрияда овруполикларни кириш бошланди. Қоҳиранинг ўн икки майдонида ўн икки дарвиш Муҳаммад байроғини

кўтариш ва овруполикларни йўқотиш ҳақида ваъз ўқишди. Судан кўзғолони давомида Махди икки юз минглик кўшинга эга бўлди ва унинг ғазовотга даъвати бутун мусулмон дунёсига ёйилиб кетди. Миср кўшинлари кетма-кет мағлубиятга учради. Хартум остонасига Махди ўточар куроллар ва ажойиб артиллерия билан яқинлашди. Ниҳоят Хартум ҳам эгалланиб, унинг мудофасига раҳбар инглиз генерали Гардон ўлдирилди. Инглизлар чекинишди. Яна бир Махди пайдо бўлди. Бу имомнинг ислом дини софлиги учун кураш ҳақидаги чақириғи бутун мусулмонлар мамлакатларида кучли акс-садо бўлди. Ҳиндистонда бутун ер куррасидаги мусулмонларни бирлаштиришга қаратилган иттифоқ ташкил топди. Иттифоқ аъзолари инглиз ноибини ўлдириш ва савдогарларини талашдан иш бошлашга уринишди. Суннийлар ва шиалар ўртасидаги муҳолифлик йўқола бошлади. Ўрта Осиёда дарвишлар жазавага тушиб, бозорлар ва майдонларда ўзларини мистик мадҳияларини бошладилар. Бу таҳликали вазиятда олдинда кутилиши мумкин фанатик портлашдан чўчиб Туркистон генерал – губернатори Судан ислоҳотчисини сохта Махди¹ деб эълон қилишни талаб қилди“. Бу хавфсирашда жон борлигини агентура хабарлари ҳам тасдиқлади.

Туркистон ўлкасининг турли ҳудудларида ҳам халқ чиқишлари давом этаётгани ва русларга қарши кайфият кучайиб бораётгани ҳақидаги хабарларда шундай маълумотлар бўлган. Сўнги вақтларда ўлкада маълум мақсади ва тегишли ҳужжатлари бўлмаган турк фуқаролари пайдо бўлмоқда. Халқ ўртасида эса Туркия–Греция урушида турклар эришаётган зафарларни мадҳ этувчи Истанбулда нашр қилинган китоблар тарқалган. Турк султони Муҳаммад Алига ўз елкасидаги тўнни ва ғазовот эълон қилишга чорловчи фармонни юборгани ҳақида овозалар юритди. Афғонистон амири бўлса, ўзини шариатпаноҳ деб эълон қилиб, муқаддас уруш жамғармаси учун олтин танга зарб қила бошлаган. Амир ўзининг таҳрири остида қобулда муқаддас уруш–жиход ҳақида китоб чиқарган. Яқинда Панжикент участкасида қандайдир афғон фуқароси қўлга олинган ва у ўлкага келиш мақсадини атайлаб яширган. Авлиёотада эса қирғизлар ҳеч қандай асосиз икки рус қуйи зобитига гап отиб жанжал кўзғашган. Бухорода эса бир мулла темир йўл қоровули рус фуқаросини ғазовот йўлида ўлдирган. У яна бошқа русни ўлдирмоқчи бўлганида қўлга олинган ва айбига тўла иқдор бўлган. Ўлими олдидан у халққа қарата дини ислом учун шаҳид кетаётганини айтиб, одамларни ғазовотга чорловчи оташин нутқ сўзлаган.² Тошкентда эса ерлилар русларни кўришганда ерга туфлаб ўз нафратларини изҳор қилишмоқда. Ана шундай шароитда обрўли ва эътиборли шахснинг – Муҳаммад Али Эшоннинг пайдо бўлиши тасодифий эмас эди. Муҳаммад Али Эшоннинг дунёқараши, обрўси ва уддабурунлиги ҳисобга олинса, у бошлаган кўзғолоннинг пухта тайёрланмаганлиги ва бемаврид кўтарилгани тадқиқотчиларда шубҳа уйғотади ва бу тадбир ифвогарлик бобида устаси фаранг рус сиёсий полицияси иши бўлганида асос беради. Мустамлакачиларга қатағон бошлаб халқни кўрқитиш учун зўр бир дастак керак эди. Бир неча рус аскарини қурбон бериш эвазига мингларни қириш ҳамда уларнинг ерларини рус келгиндиларига бўлиб бериш имконияти туғилар эди. Амалда ҳам шундай бўлди. Фозилбек Отабек ўғлининг ёзишича, “кимлигидан қатъи назар, оқ дўппи кийган бўлса, рус солдатлари: “Сеники эшон “ деб тутиб урар эдилар... Шунинг учун шаҳар меҳнаткашлари ва фуқаро салла ўраб бозорга чиқолмай қолди. Оқ дўппи деган нарсанинг уруғи қолмади. Кимда бўлса, куйдириб йўқотди. Мингбошиларнинг дунёпарастлиги кўзғалиб, шаҳарда кимнинг жойи бўлса, кечаси чақириб бориб: “Сени тутиб бераман, эшоннинг ҳовлисига борган эдинг”, деб сиёсат қилиб, бор– йўғини шилиб олдилар. Порахўрлик амалдорлар ичида ниҳоятда авж олди”³ Рус амалдорлари ҳам одамларни

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

³ Фозилбек Отабек ўғли. Кўрсатилган асар, 30-бет

талашда мингбошилардан қолишмади. “Бир кишини эшонга қарашли деб қамаб қўйсалар, - деб ёзади Фозилбек Отабек ўғли, - юқорига рапорти чиққанда, эшон ҳодисаси зулмга катта баҳона бўлгани кўриниб, кўп йиллар Сибирга ҳайдалар эди. Бечорани ажратиб олмоқ пайига тушган қавм–қариндошлари тамом бор йўғини сарфлаб, ҳатто ер ва мулкларини сотиб, терговчиларга пора деб берсалар, натижада яна ўзларини осиш, ё Сибирга юборишига қарор бўлар эди”.¹ Бу фактни ўлканинг нуфузли амалдори В.П.Наливкин ҳам тасдиқлайди:“... 1902 йилда жавобгарликка тортилган бир неча амалдор иши оммавий тус олган қабихликлар яширинган пардани қия очди, холос. Маъмурий бебошлик ҳеч қаерда 90–йиллар охири ва 1900 йилларда Андижон ноҳиясидагидек кенг авж олмаган”.² Бу бебошликларга ўлка бошлиғи инфантерия генерали С.М.Духовскойнинг ўзи бош бўлган эди. У Андижонга келганида Эски шаҳар аҳолиси уни қандай кутиб олгани ва у халқ билан қандай муомалада бўлганининг жонли гувоҳи сифатида шундай хикоя қилади: “Ярим подшоҳ келадилар, деб ҳамма кўчаларга байроқ тутиб, шаҳарни неча кунлаб зийнат бериб, ҳамма мактаб болаларини вокзалга олиб чиқиб, қатор қилинди. У вақтларда камина ҳам туземной школада ўқур эдим. Фуқаролар кумуш табокда нон, туз тутиб турғун эдилар. Уезд ҳокими фуқароларга хитоб қилиб ярим подшоҳ келиб вагондан тушган ҳамон ҳаммаларингиз таълим олғонларингиздек баробар энгашиб, ерга қараб турасизлар! Бошларингизни кўтаринглар, десам ҳам кўтармай туринглар! “ деб ўргатди. Истансияга чиққан халқ икки соат кўпроқ интизорлик тортди. Шундан сўнг бирдан поезд кўруниб қолди ва вагонлари ниҳоят зийнатланган ҳолда келиб тўхтади ва улардан солдатлар тушуб, қатор бўлгандан сўнг ярим подшоҳ ... қаттиқ ғазаб билан вагондан чиқиб, пастга тушган замон бечора халқ ва мактаб болалари ҳаммаси энгашиб, рукуъ қилиб турди ..Ярим подшоҳ ҳокимдан : “Нима учун халқ бундай энгашиб турадир”, деб сўради. ”Жаноб императори аъзамга юртимиздан чиққан бир эшон жинни бўлиб билмасдан осийлик қилгани учун биз ҳижолат бўлуб, улуғ ва баланд даражали бош ҳокимимизнинг юзларига қайси бетимиз билан қараймиз, бизларни марҳамат этиб, авф қилиб подишоҳи аъзамдан гуноҳимизни сўраб олмасалар, муборак бетларига камоли ҳижолатдан қарай олмаймиз, дейдилар”, деб жавоб қайтарди. Ярим подшоҳ: “Гуноҳни қилиб қўйиб, эмдиги ҳижолат нимадир? Фарғона музофотидан Андижондек бир шаҳарнинг тупроғини осмонга совуриб юбормоқ билан подшоҳи аъзам мамлакатларига ҳеч нуқс етмайдир! ”. Кейин фуқарога қараб: “Сизлар ҳали осий ва гуноҳкорсизлар. Сизларнинг нон–тузингизни қабул қилиб бўлмайдир! ”деди ва бир тўп ҳинд ва яҳудийлар ҳам нон–туз ушлаб турган эдилар, шуларнинг олдига бориб, нон–тузларини қабул қилиб: “Сизлар ҳозирда манга сартлардан кўра яхшироқсизлар “,деб аскарлар томон юрди. Биз туземной школ талабалари рус домла билан 150 га яқин болалар турғон эдик; бизларнинг ёнимизга тўхтаб, “Сизлар яхши ўқиб турунглар”, деб чўнтагидан бир сўм олди –да, домла кўлига бериб, “Ёнғоқ олиб бўлуб беринг, ўйнасунлар ва подшоҳ ҳазратларини дуо қилсинлар “ деб аскарлар олдига ўтиб кетди ... Халқ бечора маюс бўлуб, кўркүб тарқалуб кетди.³

Ярим подшоҳдан ўрнак олган катта–кичик рус мустамлакачилари ҳам “ ҳар кун Эски шаҳар бозорига тушуб, савлвт кўрсатиб айланиб юрар эдилар. Кўча ва расталардаги халқни ўзларига салом қилдирмоқ балосига мубтало эдилар. Ким салом қилмаса ёки дўконида пастга тушиб қўл қовуштуриб турмаса, дарҳол устига бориб:“...Эшон!” деб кўлидаги таёқ билан бошига солар эди. Мазлум халқ бу хорлик ва разолатни кўриб: “ Тавба қилдим, тўра, манн кўрмай қолибман“, дер эди. Кўброқ тавба қилиб, илтижо

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Кўрсатилган асар, 59-бет.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарк» 2000;

³ Фозилбек Отабек ўғли. Кўрсатилган асар, 30-бет.

қилғонида раҳм қилса, қўяр эди, бўлмаса, палиска чақириб, турмага – камокка юборур эдилар”¹.

Бундай шафқатсизлик ва ҳаддидан ошган зўравонликдан мақсад Фарғона аҳолисининг жанговарлигини синдириб, бугун ўлкани кўрқувга солиш эди. Бунинг учун рус маъмурияти ўзининг истибдоди ва зулм кучини ҳар томонлама, пухта ўйлаган ҳолда қўллаб кўрди. Марғилон туманбошиси полковник Брянвнинг таъбирича, “Фарғонада доимо ғазовот ғояси йўлида ўзини жасорат билан ўлим бағрига отувчи марди –майдонлар қайердандир пайдо бўлиб турарди. Аҳолига руслар таъсирини ўтказишда Фарғона вилояти доимо орқада юради, шунинг учун ҳам темир йўлни ўтказиб биз ерли аҳоли ўртасида қамалга тушиб қолишдан хавфсираймиз”²

Чоризм Туркистон ўлкасида татбиқ этган “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом” ўлка ҳалқлари инсоний ва сиёсий ҳуқуқларини расман поймол этувчи қонунлар мажмуаси эди. Унда мустамлакачилик тамойиллари яққол акс этган бўлиб, унинг моддалари 50 йил давом этган империя ҳукмронлиги даврида метрополия манфаатларига мослаб ўзгартириб турилди.

Шуни ҳам айтиш керакки, рус маъмурияти қонунларни ўзи истаганча ўзгартириб, маҳаллий аҳолининг иқтисодий, ижтимоий, диний ва сиёсий эркинликларини нақ 50 йил давомида поймол этиб келди. Бунинг ёрқин бир далили сифатида Сирдарё вилояти Авлиёота тумани жабҳа пристави, штабс–капитан Стрелбицкийнинг ўзбошимчилигини келтириш мумкин. Низомнинг 64–моддси унга, приставга маҳаллий аҳолидан истаган одамни 3 кунгача қамаб қўйиш, ёхуд муҳофаза ҳолатидаги жойда 2 хафтага қадар ҳибсда сақлаш ҳуқуқини берган эди. Приставга бу камлик қилгандай, у мусулмонларнинг рўза ҳайитини 1903 йил 29 декабрга белгиланишини буюриб, агар қози буйруқни бажармаса 9 кунга қамалишини айтди. Пристав хотини ва ити билан масжид ҳовлисига кириб намозхонларга шундай деган: “Агар кимнингдир подасида касал қўй бўлса, уни даволашадди, у тузалмаса сўйишади. Сизлар ҳам менинг қўйтаримсиз, ораларингизда тира қилар ҳам бор. Уларни ўзим даволайман, тузалишмаса сўйилади”³.

Бошқа бир пристав –Андижон тумани Бозорқўрғон жабҳаси пристави капитан Бржезицкий эса ундан ҳам ўтиб тушди, яъни “Низом”да белгиланган мингбоши– волост бошқарувчилари ва қишлоқ оқсоқолларининг ҳуқуқларини бекор қилди. Оқсоқол мулла Фармон Тўрақуловнинг эътирозига жавобан унинг юзига шаполоқ тортди. Бржезицкий ўз бошлиғига йўллаган рапортида оқсоқолни урганини тан олиб, бундай деб ёзган: “Агар урмасанг, демак, сен ҳокимият эмассан, демак, сен қўрқинчили эмассан, демак, мен бошимни дангал кўтариб баҳслашим, бақириб-чақиришим мумкин, ҳуқуқимни талаб қилиб чиқишим мумкин. Туземецларнинг мантики шунақа. Улар мурувватингдан талтайиб кетишади. Бизнинг кўнгилчанлигимизда улар куч–қудратни эмас, балки заифликни кўришади. Бошқарувдаги қаттиққўллик Европанинг маданий дунё тажрибаси асосида танқид қилинаётган бўлса, бизнинг ярим ёввойи Осиёдаги мулкчимизда қаттиққўллик аксинча керакдир. Умумдават манфаати йўлида бу зарурдир. Менинг маъмуриятдаги хизматим давомида чиқарган ҳулосам шудир. Қишлоқ оқсоқоли Тўрақулов ҳақоратлаганим масаласига келсак мен бу туземецнинг сурбетлиги туфайли урганимни тан оламан»⁴.

Рус маъмуриятининг энг қуйи бўғини жабҳа приставлари ана шундай бебошлик қилганини қайд этган ҳолда, уларнинг бошлиқлари–туманбошилар ва губернаторларнинг

¹ Ўша жойда.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

³ Содиқов Ҳ. XX аср бошида Туркистонда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати ва истиқлол учун кураш. Т., 1994, 152 – бет.

⁴ Содиқов Ҳ. XX аср бошида Туркистонда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати ва истиқлол учун кураш. Т., 1994, 153– бет.

халққа нисбатан қандай зўравонлик қилгани ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бу ҳолатни юксак лавозимдаги рус амалдорлари эътироф этишгани диққатга сазовордир. Сенатор граф К.К.Пален Туркистон туманбошиларини ўзбек хонликларидаги “бекларнинг худди ўзгиналаридир”, деб атагани бежиз эмас. Улар қўл остидаги халқдан истаган кишига жарима солишлари ва 7 кунгача қамаб қўйишлари мумкин бўлган.

Рус маъмурияти мустамлакачилик нуктаи назардан келиб чиқиб, суд маслаҳатчилари иштирокидан атайлаб воз кечдилар. Бундан ташқари, “мировой судья” ва унинг ёрдамчиларига суд терговчилари вазифалари ҳам юкланди. Бу йўсиндаги суд ислохотини Туркистонда қўллаш ерли миллат ҳақ-ҳуқуқларини оёқ ости қилиб, ғурурини поймол этишни империя адлия вазири риёкорона тарзда шундай ифодалайди: “Ён босиш тарзида эмас, балки давлат фойдасининг зарур эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда айрим чекланишлар ва ўзгаришларга йўл қўйилди”. Вазир ошкора тарзда Туркистондаги суд ислохоти империяда рад этилган лойиҳанинг 4-таҳриридан олинганини ва у “полиция– суд устави”, деб аталганини тан олган.¹

Подшонинг яқин мулозими, махфий маслаҳатчи Ф.Гирс Туркистон ўлкасини бошқариш тартиби ҳақидаги тузган қонун лойиҳасида ҳам акс эттирган эди. Махфий маслаҳатчи аслзода рус зодагонлари, ҳарбийлари ва мустамлака аппаратида ишлаб бой тажриба орттирган амалдорлардан иборат Дашт комиссиясига (1865-1867) раҳбарлик қилиб, Туркистон ўлкасида қандай мустамлака тузумини ўрнатиш ҳақида императорга ўз мулоҳазалари битилган лойиҳани йўллаган ва рус императори Александр II (1856-1881) бу лойиҳани “Ўрта Осиёдаги мулкларни ўзлаштириш бўйича махсус қўмита” диққатига ҳавола қилган эди.

Махсус қўмитадаги мўътабар зотлар Дашт комиссиясининг Туркистон халқларига берган таърифига тўла-тўқис қўшилиб, уни қизғин қўллаб-қувватладилар. Дашт комиссияси жаҳонга Хоразмий, Фарғоний, Ибн Сино, Беруний, Яссавий, Бухорий, Термизий, Амир Темур, Утуғбек, Навоий, Бобур каби жаҳон тан олган буюк сиймоларни берган аҳли Туркистонни “жуда қуйи ақлий тараққиёт босқичида”, бу халқлар “ҳуқуқ, маъмурият, қонун нималигини билмайди, унинг зарарига хизмат қилади”², деган ҳулосага келган эдилар.

Биринчи рус инқилоби (1905–1907) натижасида Россияда илк бор парламент – Давлат Думасининг ташкил топгани ва унга Туркистондан ноиблар сайлаш зарурати туғилганда ҳам сиёсий ҳуқуқлар поймол қилинди. Империя қонун чиқарувчи органида Туркистондан иштирок этувчилар аҳолининг қандай табақаларидан, хусусан, рус ва мусулмон қисмидан қай тартибда сайланиши масаласини ҳал қилиш учун “ махсус сайлов” идораси таъсис этилди.

Сайловларда рус элементини мусулмонлар сони босиб кетмаслиги чоралари кўрилди. Тошкент шаҳар думаси ноиблари императорга йўллаган петицияларида ана шундай ғоя илгари сурилган эди. Улар Давлат Думасида Туркистоннинг рус ва ерли аҳолисидан алоҳида айрим вакиллар сайланишини сўрашган. “Агар сайлов асосига сайловчиларнинг сони олингандай бўлса, ўлкани ўзлаштириб маданийлаштираётган рус аҳолиси вакилсиз қолади, - деб ёзишган эди ноиблар 1905 йил 28 июлда йўллаган петицияда, - чунки ерли аҳоли ўз сонининг устунлиги билан уни босиб кетади. Ҳолбуки, ўлка рус капиталистлари туфайли бойимокда, бу ерга рус аҳолиси илм ва техника самараларини олиб келмокда, ўлкага рус колонизацияси тўлқини йўналтирилмокда, ҳокимият ва маданият вакиллари ҳам ерли аҳолига мансуб эмас. Шунинг учун ҳам адолат ва тараққиёт нуктаи назаридан Давлат Думасига Туркистон аҳолисидан вакиллик айрим ҳолда ерлилардан, баъзи ҳолларда рус аҳолисидан бўлиши керак”.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

² Ўша жойда.

1905 йил 11 декабрдаги сайлов қонунига кўра, барча хотин –қизлар, икки миллион ишчи, ҳарбий хизматчи, ўқувчилар, 25 ёшдан кичиклар сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинди.” Туркистондаги сайлов қоидалари лойиҳаси “ мулкдор табақалар ва маҳаллий маъмурият манфаатларини ўзида мужассам этган эди.

Туркистондаги сайловларда рус ва умуман маҳаллий аҳоли бўлмаганлар, сайловчилар сонидан қатъи назар, ҳар беш вилоятдан биттадан, Тошкент ва Еттисувдаги казак кўшинидан, ҳаммаси бўлиб 7 депутатни, туб ерли аҳоли эса ҳар вилоятдан ва Тошкентдан жами 6 ноиб юборадиган бўлди. Ҳар рус ноибига ўртача 46 минг, ўзбек ноибига эса 96 минг сайловчи тўғри келди. Шу тариқа маҳаллий аҳоли рус электаратини босиб кетмаслиги учун маҳаллий аҳолининг Думадаги вакиллиги русларга қараганда бир неча баробар кам бўлди.

Императорнинг 1907 йил 3 июндаги II Давлат Думасини тарқатиб юбориш ҳақидаги фармони ҳам буюк рус шовинизмини кучайтиришга тўртки берди. Столипин тарафидан ёзилган фармонда “Давлат Думаси руҳан рус бўлиши, бошқалар эса соф рус масалаларини ҳал қилишда зинҳор ҳакам бўлмасликлари “алоҳида уқтириб ўтилди. Туркистон ўлкасини атрофлича ўрганиб, руслаштириш сиёсатини кучайтириш мақсадида ўлгага юборилган граф К.К.Паленга ана шундай вазифа юклатилиб, Туркистон ўлкаси учун янги қонун низоми учун зарур материаллар тўплаш буюрилгани ҳам бежиз эмас эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, чоризм 1908 йилнинг ёзида Туркистонга йўллаган алоҳида жандармлар кор-пуси қўмондони, генерал– майор барон Таубе миллий–озодлик ҳаракати ва инқилобий воқеалар иштирокчиларига нисбатан ниҳоятда шафқатсиз бўлишни таъкидлаб, судлардан уларга фақат ўлим жазосини беришни талаб қилди. Барон Таубе “ Туркистонда дор қуриш учун хазинадан ҳеч қандай сарф–ҳаражатлар бўлмаслигини “уқтириб, дор ўрнини “қайрағочлар бажаради»¹ деган. Миршабларга жанговар ўқларни осмонга эмас, балки тўғридан–тўғри оломонга қарата отиш ҳуқуқидан фойдаланишга расман ижозат қилинди.

Мустамлакачи маъмурларни халқнинг иқтисодий чиқишларидан кўра кўпроқ сиёсий чиқишлар ташвишга солди. Бундай чиқишлар маҳаллий–волост бошқарувчилари, мингбошилар, оқсоқоллар ва халқ судьялари–қозилар сайловларида тобора очик–ойдин кўрина бошлади. Бундан кўриниб турибдики мустамлакачи маъмурлар Туркистон ўлкасида сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни паймол этдилар. Улар ҳатто оддий маҳаллий–волост бошқарув лавозимларига ўтказилган сайловларда ҳам ерли халқ ҳақ–ҳуқуқларини оёқ ости қилар эдилар.

¹Фозилбек Отабек ўғли. Кўрсатилган асар, 30-бет.

II.2. Мустамлакачи маъмурияти томонидан жадид маърифатпарварларининг таъқиб этилиши.

XIX аср охири – XX аср бошларида, айниқса, 1905 йил рус инқилобидан кейин Туркистонда чор мустамлакачилик сиёсатининг кучая бориши билан маҳаллий халқ ўртасида мустамлакачилик зулмига қарши норозилик кайфияти кучая бошлади. Маҳаллий халқнинг пешқадам зиёлилари жаҳолат ва қалоқлика қарши, эрк ва хуррият учун курашиш мақсадида маърифатпарварлик ва тараққийпарварлик ғояларини олға сурдилар. Уларнинг саъйи ҳаракати билан миллий матбуот замонавий адабиёт ва театр санъати пайдо бўлди. Бу ҳол чоризмнинг Туркистондаги маъмуриятини ташвишга солмай қолмади. Генерал-губернаторлик кейинчалик миллий уйғониш деб аталган бу ҳаракатнинг олдини олиш учун унга қарши кураш чораларининг ишлаб чиқди. Бу соҳада рус империясининг идеологларидан бири Н.И. Ильминский (1822-1891)нинг Туркистондаги шогирди, «Туркистон вилоятининг газети» (1870-1917) муҳаррири Н.П. Остроумов (1846-1930) ва бошқалар, айниқса фаол иш олиб бордилар. Чор оҳанқаси Туркистондаги жадидчилик ва миллий уйғониш ҳаракатининг Мунавварқори Абдурашидхонов, Махмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Убайдулла Хўжаев каби етакчи вакилларининг қардош озарбойжон, татар, турк маориф ва маданияти арбоблари билан бўлган ҳар қандай алоқа ва ҳамкорликларини доимий равишда кузатиб, улар олиб бораётган ҳар бир ишга раҳна солганлар, улар ўртасига низо уруғларини ташлаб, уларнинг янги замонавий маърифат ва тараққиёт йўлидан боришларига тўсқинлик қилиб келганлар. Айни пайтда улар ўз мақсадларига эришиш, тараққийпарвар кишиларни «жиловлаш» учун жаҳолатпараст амалдорлар ва рухонийлардан фойдаланганлар. Шунинг оқибати бўлса керакки, Хивада тараққийпарвар Ислохўжа ўлдирилган. Аваз жинни, Мирмуҳсин Шермухаммедов кофир деб эълон қилинган.¹ М Бехбудий, Мунавварқори, А Авлоний, Исмоил Обидов (Тараққий), У Хўжаевлар чиқара бошлаган вақтли нашрлар ҳам бир неча бор таъқибга учраган ва пировардида ёпиб қўйилган.

1907 йил бошларида Москва ва бошқа шаҳарларда декабристларнинг қуролли қўзғолонлари бостирилгач, - деб ёзилган маълумотномада,- чоризм бутун мамлакат бўйлаб қатоғонни кучайтириб юборди.

Хукуматга қарши фаолият олиб боровчи шахсларга қарши курашиш учун Туркистон генерал-губернаторлиги қошида махсус қидирув бўлими ташкил этилди.

Россия ички ишлар министри П.А. Столипиннинг буйруғига кўра, махсус бўлим бошлиғига Туркистон ўлкаси сиёсий-қидирув бўлими бошлиғи бўлган жандармлар алоҳида корпусининг подполковниги Васильев тайинланади. 1907 йил 15 декабрда Туркистон район муҳофаза бўлими (ТРМБ) ташкил қилинди. Бўлимга собиқ махсус бўлим бошлиғи подполковник Васильев бошлиқ бўлади. Сиёсий-қидирув ишлари бўйича бўладиган асосий ишларни филерлар (айғоқчилар) олиб борардилар...

Охранка махфий айғоқчиларига катта эътибор бериб, айниқса, уларнинг хабарларини қимматли ҳисобларди. Ҳар бир ташкилотда муҳофаза бўлими учун айғоқчилик хабарларини етказиб турувчи хуфялар бўларди. Бундан ташқари, маҳаллий аҳолининг кайфияти, уларнинг Туркия, Афғонистон билан алоқалари ҳақида доимо хабар бериб турувчи ерли халқдан бўлган махсус айғоқчилар ҳам бор эди.

Охранка, айниқса, чет эллик фуқароларга алоҳида эътибор қаратди. Туркистонга келган ҳар бир чет эллик очиқ ва махфий кузатув остида бўлди... 1917 йил 7 мартда Вақтли хукумат тамонидан Туркистон район муҳофаза бўлими тугатилди.²

¹ Тарихнинг номаълум саҳифалари. Б.В.Хасанов., С. Аҳмедов, ва б. Т.: «Ғофур Ғулом нашриёти».2009. Б.6

² Ўша асар. .Б.7

Туркистон ўлкасида XX аср бошларида чеклаш ва тазъийқларга қарамай татар муаллимлар фаолияти янада кучаяди. Улар асосан янги усул мактабларини очиш ва ерли халқни саводли қилиш билан шуғулланадилар. Бироқ, чор ҳукуматининг мустамлакачи маъмурияти улар фаолиятини чеклаш бўйича чора-тадбирларни кучайтириб борди. Шунга қарамай 1900 йилда Андижонда Ш. Қодиров ва шу йили март ойида Тошкентнинг кўшмазор даҳаси, Тўқли жаллоб маҳалласида Наби домла биринчилардан бўлиб, янги усул мактабини очганлар. У пайтларда янги усул кўпчиликка маълум бўлмаганлиги сабабли “нўғойча ўқиш” деб аталган.¹

Стасс-маслаҳатчи Миллер ўзининг Туркистон ўлкасида олиб борган 5 йиллик фаолияти давомида татар муаллимларининг фаолиятини ҳам ўрганиб таҳлил этган. У ўқитиш масаласида татарлар катта устунлик эга бўлиб, маҳаллий муллалар 3 йилда ҳам эриша олмаган натижани, янги усулда дарс беришлари орқали 3-4 ойда амалга оширганликларини таъкидлаган.

Бу даврга келиб янги усул мактаблари нафақат рус-тузем, балки маҳаллий эски мактаблар билан ҳам рақобат қила бошлаган эди. Масалан, қўқоннинг Бешбашоқ даҳасидаги 2 та рус-тузем мактаби ўқувчилари сони 150 нафардан ошмагани ҳолда, шу маҳалладаги биргина С. Мазитовнинг мактабида 200га яқин ўқувчи таҳсил олган. Мазкур мактабларда саводхонлик шу даражада етганки, уни тўла тамомлаган айрим ўқувчилар ўз мактабларини ҳам оча бошлаганлар. Ана шундай мактаблардан бири қўқонлик Аҳмаджон қори Мамажон ўғли томонидан ташкил этилган.

1909 йил 10 июньга келиб татарлар томонидан ташкил этилган янги усул мактаблари сони Наманганда 3, Андижонда 5, қўқонда 12 тага етган. Янги усул мактабларидаги ўқув дастурига “Муаллими аввал”, “Муалими соний”, “қуръон”, “Мубтаҳали жунон”, “Махрумат уд-дин”, “Забур”, “Жуғрофия”, “Ибодати исломия” ва айрим мактабларда буларга қўшимча “Мухаммадия”, “қомус” дарсликлари ҳам киритилган эди. Мактабларда Осиё харитаси, глобус, парталар, доска, қирим-чиқим ҳисоби жадвали, император Николай II нинг портрети бор эди. Ўқиш учун тўлов ота-оналарнинг моддий ҳолатларига қараб, ойига 50 копеекдан 3 рублгача олинган. Айрим ночор оилаларнинг фарзандлари умуман бепул ўқитилган.²

Балхаш бўйида яшовчи қозоқлар овулида ҳам татар муаллимлари маҳаллий болаларни ўқитиш билан бирга аҳолини ислом динига ўтказиш тарғиботи билан шуғулланганлар.

Туркистон ўлкасида татарлар самарали фаолиятининг яна бир омили сифатида қозон, Уфа, Оренбург нашриётларида чоп этилган маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган адабиёт ва дарсликлар савдоси ташкил этганликларини ҳам кўрсатиш мумкин. 1912 йил 16 апрелда Туркистон район муҳофаза бўлими (ТРМБ)нинг “Низом” номли жосуси берган маълумотга кўра, Тошкентнинг Якшанба бозоридаги татар мактаби қошида Карим Ҳусайн томонидан очилган китоб дўконида фақатгина татар тилидаги дарслик ва адабиётлар билан савдо қилинган.³

1912 йилнинг ёзида уфадаги “Галия” мадрасасининг 40 дан ортиқ ёш татар муаллимлари Сарасув дарёси ва қоратоғдаги яйловлардаги овулларга келиб, қозоқ болаларга ёзув, ҳисоб, тарих, география, араб тили, қироат ва татар тилида шариат қонунларини ўргатганлар.⁴

¹ Долимов.У. Туркистонда жадид мактаблари... Т.: 1992. –Б.18.

² Долимов.У. Туркистонда жадид мактаблари... Т.: 1992. –Б.19.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

Туркистон шаҳридан 22 верст¹ узоқликдаги қарноқ қишлоғида 5 та мадраса бўлиб, уларда Сирдарё, Оқмола ва Тўрғай вилоятларидан келган 5 мингга яқин талаба таҳсил олган. Мадрасаларда ҳукумат назорати кучли эмаслиги туфайли бу ерда ҳам татар муаллимлари фаолият кўрсатганлар.

Қозондаги “Муҳаммадия”, Уфадаги “Галия” ва Оренбургдаги “Хусайния” мадрасаларида ўқитиш янги усулга ўтказилган, уларнинг мавҳеи кучайган ва натижада бу ерлардан Бухоро мадрасаларига ўқишга келувчилар сони камайган. қозон, Уфа, Оренбург мадрасаларининг аҳамияти кучайганлигини Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Замонавий одамлар етуштирмак учун Ўрунбурғ, қазон [га]... талаба юбормоқ керакдур”,-деган сўзларидан ҳам кўриш мумкин.²

Туркистондаги мустамлака маъмурлари янги усул мактабларининг ривожини империф манфаатлари учун хавфли эканлигидан ташвишланган ҳолда уларни тақиқлаш, ҳеч бўлмаганда кенг ёйилишига тўсқинлик қилиш чора-тадбирларини кўрганлар. Шу мақсадда 1907, 1909, 1911 йилларда Туркистон генерал-губернаторлиги татар муаллимлари фаолиятини чеклаш бўйича махсус кўрсатмалар берган. Жумладан, 1909 йилдаги Туркистон ўлкаси ўқув юртлари инспекцияси қошидаги махсус комиссия ишлаб чиққан янги усул мактабларига доир кўрсатмада маҳаллий мактаб қайси миллат болалари учун очиладиган бўлса, унинг ўқитувчилари ҳам ўша миллатга мансуб бўлиши шартлиги кўрсатиб ўтилган эди.

Татарлар томонидан очилган янги усул мактаблари фаолиятининг тақиқланиши маҳаллий аҳолининг жиддий норозилигига сабаб бўлган. Жумладан, Қўқон уездида ўқувчиларнинг ота-оналари дастлаб Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига, сўнгра Туркистон генерал-губернаторининг шахсан ўзига жами 351 киши имзо чеккан, мактабни қайта ташкил этиш ҳақидаги хатни юборганлар. Бироқ уларнинг илтимослари қондирилмаган.³

Туркистондаги мустамлака маъмурлари ўлка маорифида татар муаллимларини жиддий муҳолифлар сифатида кўрганлар. Шу боисдан ҳам уларга қарши барча усул ва воситаларни қўллаб, қаътий чоралар қўллаганлар. Натижада Туркистон ўлкасида татар муаллимлари томонидан янги усулда мактаб очиш ва маҳаллий аҳоли болаларини ўқитишга маълум даражада чек қўйишга эришилган. Айтилган Қозон, Уфа, Оренбург шаҳарларида чоп этилган дарслик ва адабиётларни ҳам “давлатга қарши руҳдаги” нашрлар қаторида эркин савдога чиқариш тақиқланган. Лекин, кўрилган чора-тадбирларга қарамай, татар-бошқирд маърифатпарварлари фаолиятини бутунлай чеклаб қўйишнинг имкони бўлмаган. Улар Туркистон ўлкасининг шаҳар, уезд, қишлоқ ва овулларида яширин тарзда ўз фаолиятларини давом эттирганлар.

¹ Верст қадимги рус ўлчов бирликларидан бири бўлиб, 500 саженга, яъни 1, 0668 км га тенг бўлган. Қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд.-Т.: Давлат илмий нашриёти, 2001.-Б.435.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

³ Долимов. У. Туркистонда жаид мактаблари... –Б.21.

II.3. Халқ маорифида миллий зиёлилар ва маърифатпарварларга нисбатан юритган қатогончилик сиёсати.

Рус мустамлакачилигини Туркистонда кенг тармоқли маорифи ўчоқлари – мактаблар ва мадрасалар ғоят ажаблантирган эди. Улар бу ўчоқлар фаолияти билан танишиб, ўзларининг мустамлакачилик сиёсати учун улар хавфли эканлигини тушундилар.

Чоризм руслаштириш сиёсатини айна шу соҳадан бошлаши кераклигини англаб, ўз дастурини ишлаб чиқа бошлади. Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори, уста дипломат ва тадбиркор сиёсатчи К.П.Фан. Кауфман бу соҳада айниқса жон куйдириб ишлади. Унинг бу соҳадаги ишлари бекор кетмади. 1880 йилда империя Давлат Кенгашида Туркистондаги маҳаллий аҳоли болаларини руслар билан биргаликда ўқитиш масаласи кўтарилганида Туркистон аҳолисининг “Савдо ва сотиқ, деҳқончиликда суяги қотганлиги ва ювош табиати” таъкидлаиб, улар “империядаги бошқа мусулмонлардан кескин ажралиб туриши” қайд қилинди. Ҳарбий вазир генерал-адъютант брад Д.Мимотин, маориф вазири Град Толстой “Сартларин руслар билан бирга ўқишлари мумкин”¹ дея рұхсати олий беришган ҳам тасодифий бўлмаган.

Империя Давлат Кенашининг 1880 йил февридаги бу қарори Туркистон Генерал-губернатори К.П.Фан. Кауфман томонидан қизгин қўллаб-қувватланди ва руслаштириш сиёсатининг янги бир жавҳаси халқ маорифига қаратилди. Кауфман “руслар ва ерлилар болаларини биргаликда тарбиялаш” масаласини кўтарди. У “мусулмон ва рус мактабларининг ажралиб туриши” иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан зарарли деб ҳисоблади. Бу ғояни бошқа генерал-губернаторлар Кауфманнинг издоши генерал-лейтенант И.Д.Розенбах (1884-1889) давом эттириб, ибтидоий турдаги бошланғич мактаблар–“рус-тузем” мактаблари тармоғини яратиш ғоясини ишлаб чиқди. 1884 йилда Тошкентда биринчи рус-тузем мактаби очилиб, уларнинг сони XIX аср охирида юздан ошиб кетди. Бундай мактабларда ўқув кунини икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи икки соатда рус ўқитувчиси (ўқув, ёзув, ҳисоб) иккинчи қисмда эса сабоқни ўзбек домласи олиб боради

Фарғона харбий губернатори генерал-лейтенант Н.И.Корольков императорга 1898 йилда йўллаган ҳисоботида подшо маъмуриятининг ўлкани руслаштириш бобидаги дастурини баён этиб, “ерлиларнинг” ўз болаларини ихтиёрий равишда рус-тузем мактабларига беришга эришиш муҳимлигига эътиборини қаратган. Бунинг учун у маҳаллий маъмурият амалдорларига яқин беш йил ичида иш юритишни рус тилига кўчириши лозимлигини уқтиради. Карольков бу тадбир “ерлиларни” мансабга қизиқиб фарзандларини рус-тузем мактабларига беришга манфаатларини уйғотади деб ҳисоблаган. Подшо генералга рус-тузем мактаблари ва шаҳар билим юртларини мувофақиятли тугаллаган ерлилар болаларига жиддий имтиёзлар берилсин, деган фикрни илгари сурдилар. Ўзбек тилини мукамал билган, саккиз йил давомида рафиқаси билан Нанай қишлоғида яшаб ўзбек халқининг руҳиятини пухта ўрганган, руслаштириш сиёсатининг “маданий-услубий тарафдорларидан” бўлган собиқ зобит, Туркистон маорифи раҳбарларидан бири В.П.Наливкин маслақдошлари ўртасида шундай ғояни ташлаган эди: Ўлкадаги рус таъсирини мустаҳкамлаш учун икки томонлама иш олиб бориш керак. Аҳолининг икки асосий гуруҳи ўзаро бир-бирларига яқинлашишсин. Рус тилини маҳаллий аҳоли ўртасида кенг тарқатиш билан бирга руслар, айниқса хизматдаги амалдорларга маҳаллий оғзаки нутқни ўргатиш керак.²

¹ Россия империяси Давлат Кенгашининг 1880 йил 5-1-29-II даги № 13 рақамли журналда Туркистон мусулмонларини татарлар ва Кавказ тоғлиқлари каби муносиб эканлиги алоҳида уқтирилган.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарк» 2000;

Туркистонда қарийб 40 йил хизмат қилиб, кичик зобитдан генерал-лейтенант унвонига, шаҳар ҳокими ёрдамчиси, эски шаҳар полцмейстеридан вилоят ҳарбий губернаторига қадар мансаб поғоналаридан кўтарилган Н.С.Ликошин ана шу ғояга амал қилган амалдорлардан эди. У уч йил ичида ўзбекчани ўрганиб шу тилда ёзадиган, бемалол ва эркин равишда русчадан ўзбекча, ўзбекчадан русчага таржима қиладиган даражага эришди. Н.С.Ликошин руслаштириш сиёсатининг нозик услубини ёқлаб, Туркистонда хизмат қилувчи ҳар бир рус амалдори маҳаллий тилни билиши шарт, деб ҳисоблади. У рус идораларида кўрилиб келаётган шикоятларни ойлаб, йиллаб эътибордан четда қолдирилган амалдорларни танқид қилиб устидан ёзади: “Ёрликларнинг ариза, шикоятларини назарга илмай “тухмат” деб аташдан воз кечайлик. Шикоятлар аҳоли ўртасидаги норозиликдан далолат беради. Агар бу шикоятлар сабабларини аниқласак, шикоятлар ўз-ўзидан барҳам топажак.”¹ Ликошин маҳаллий аҳолидан тушаётган ариза-шикоятларни текширишдан ўтказиш воситачилар орқали эмас, балки приставлар томонидан бевосита ўтказилиши лозимлигини уқтирган. Бу эса приставлардан маҳаллий тилни билишни талаб қиларди. Ликошин рус зобитларини ўзбек тилинигина эмас ва яна ёзувини ҳам ўрганишга чақирган. Маҳаллий маъмурият вакиллари, нуфузли кишилари, уламо ва зиёлиларини билиш, назорат қилиш, халқ кайфиятидан вақтида хабардор бўлиб туриш учун бу энг яхши восита эканлигини таъкидлаган. Мустамлакачи амалдорлар бундай танқидни бошида ижобий танқид қилиб, Туркистон халқлари тилларини ўрганишга оид тадбирларни йўлга қўйиш билан шуғилланувчи комиссия ташкил қилди. Комиссия ўзбек, тожик, қирғиз тилларини ўрганган рус амалдорларига мукофот беришга қарор қилди. Хиндистонда инглиз амалдорлари маҳаллий тилни ўрганишлари учун 500 рупия мукофот олишларини эслаб, рус хизматчиларини маҳаллий тилларни ўрганишга рағбатлантириш зарурлигини кўрсатди.

1886 йилда В.П.Наливкин томонидан рус зобитлари учун ўзбек тилини ўрганиш курслари очилди. У икки йил давомида 50 тага яқин зобитларни ўз атрофига тўплади. Наливкин ўзбек тилини ўрганишга оид қўлланмалар, луғатлар ва бошқа асарларни ёзиб нашр эттирди.²

Биринчи рус-тузем мактабига раҳбарлик қилган В.П.Наливкин мукофотланганлардан бири бўлгани тасодифий эмас. Шаҳарларда очилган билим юртлари ҳам руслаштиришнинг муҳим ўчоғи саналади. Улар рус-тузем мактабларидан интернатлари ажралиб турган.

Интернатда ўзбек, қирғиз, қозоқ болалари рус тенгдошлари билан бирга яшаб рус тилини яхши ўзлаштириши мустамлакачиларга аён бўлди. Шунинг учун ҳам Туркистон генерал-губернатори М.Г.Черняев (1882-1884) Чимкент шаҳар билим юртини кенгайтириш учун 100 минг сўм пул маблағи ажратгани ва ана шу билим юртида ўқишни истаган хотин-қизлар учун пул мукофоти таъсис этгани бежиз эмас. Худди шу Черняев губернатор Генрих Мозер билан суҳбатда туркистонликларни “руслаштиришни қачон яқунлайсиз?” деган саволига сипоҳларга хос жағворлик билан маҳаллий аҳоли рус ароғи ва тамакисини ўрганиб “бўлганидан сўнг” дея жавоб берган.

Тошкент эски шаҳрида узоқ йиллар давомида полиция бошлиғи лавозимида ишлаган Н.С.Ликошиннинг ўзбек болаларини билимга чанқоқлигига ва табиий қобилиятларига муносиб баҳо бергани диққатга лойиқ. У Содиқ деган боланинг рус тилини ўрганиш учун унинг уйида бир оз вақт яшаганини ва вақт ичида кунт ва сабот билан рус тилини мутолаа қилганини ҳикоя қилган. Содиқ Ликошиннинг қизлари билан биргаликда шуғулланиб, оғзаки нутқини ҳам яхшилаб олади. “мен деб ёзган Н.С.Ликошин, - рус-тузем мактабида ўқимай, эски мактабдан тўғри шаҳар билим юртига келган болаларни кўрганман. Руслар орасида юрган бу болалар тезда ўз тенгдошлари

¹ Ўша жойда.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарк» 2000;

билан чиқишиб русча бийрон гаплашадиган бўлиб кетишдики, хатто рус-тузем мактабидаги тенгқурларини ҳам бу соҳада ортда қолдиришди. Бунинг асосий сабаби маҳаллий болаларнинг рус болалари билан бирга бўлишларидир. Ўйинларда ва болалик машғулотларида оғзаки нутқ тез ривожланган”¹ Ликошин рус тилини ўзбек болалари мактаб доирасидагина эмас, балки рус тенгдошлари билан ўзаро суҳбатда ва муносабатда ўрганиш самараси бўлишини алоҳида таъкидлаган.

Олий лавозимдаги мустамлака маъмурлари руслаштириш сиёсатида Туркистон ёшларига эътиборни кучайтиргани бежиз эмас. Улар маҳаллий халқларнинг келажагини содиқ қуллардан иборат ёшларда кўрди ва шу мақсадда уларни империянинг марказий шаҳарларига саёхатлар уюштирдилар.

1898-1899 йилларда шахсан генерал-губернатор ташаббуси ва фаол иштироки билан дастлаб катта ёшдаги туркистонликларни, кейинчалик эса ўқувчиларни Оврупо Россиясига саёхатга юборишди. Кўзланган мақсад ҳақида Туркистон ўлка билим юртлари бош инспектори Ф. Керенский шундай фикр билдирган: “Сартлар ва қирғизларнинг болалари Россия улуғворлигини, кудрати ва бойлигини кўриб, аҳолисининг машғулотлари, меҳнат унуми, саноати ва савдо-сотиғи билан танишиб, бу ҳақда узок эслаб, бошқаларга гапириб юришади. Улар буюк оқ подшонинг кудрати паноҳида фақат русларгина эмас ва бошқа ўзга элатлар ҳам осойишта кун кўраётганига гувоҳ бўлишади.”

Биринчи саёхатчиларни 1899 йилда ҳарбий вазирнинг шахсан ўзи қабул қилиб уларни “азиз меҳмонлар” деб атади ва мулоим тарзда суҳбатлашди. Вазир уларга совға тариқасида 300 сўм пул берди. Царское селога томошага юбориб, уларга йўл бошловчи қилиб генерал штаб полковнигини тайинлади. Бу жойда император Николай II ҳарбий билим юрти юнкерлари кўригини ўтказмоқда эди. Зиёратчилар Царское целода кўрикни кўришаётганида улар олдида генерал штаб бошлиғи, сўнг император амакиси буюк киняз келиб кўриниш бердилар. Кўриқдан сўнг рус подшоси Россия императори Николай II ва унинг рафиқаси Мария улар билан суҳбатлашди. Тошкент, Самарқанд, Андижон, Қўқон каби йирик Туркистон савдо-саноат шаҳарларидан келган 14-18 ёшлардаги 15 нафар ўзбек, 2 нафар козоқ, 1 нафар тожик ўқувчи “давлатпаноҳ император”- оқ подшонинг илтифотида сазовор бўлишди.² Туркистон ёшлари икки ой давомида Санкт-Петербург, Москва ва бошқа йирик шаҳарларни кўришди. Кейинги икки экскурсия ҳам шундай дабдабали уюштирилди. Рус амалдорларига русчани яхши билган ва халқ кўзини очиб ғафлат уйқусидан уйғотадиган зиёлилар керак эмас эди. Мустамлака маъмурияти Туркистон зиёлилари катта мансабга эришса, ўз халқлари учун хизмат қилишлари ва мустамлака тарғиботларига қарши чиқишлари мумкинлигидан хавфсирашган.

Ана шундай нуқтаи назардан келиб чиқиб мустамлака маъмурияти ўлка аҳолиси рус тилини табиий равишда ва ихтиёрий тарзда ўрганади дейишлик хомхаёлдир, бунинг учун ҳам зўрлик, ҳам усталик даркор деган холосага келди.

Бу ўринда Тошкентдаги ерлилар гимназиясида 1899 йил февралда шаҳар жамоатчилик йиғинидаги воқеа характерлидир. Туркистон генерал-губернатори ёрдамчиси генерал лейтенант Н.Иванов шаҳар бошлиқлари мингбоши, қози ва бошқа мансабдорлар, муддарислар учун тарихда биринчи марта ташкил этилган илмий-оммабоб маъруза кечасида мадрасаларда рус тилини предмет сифатида жорий этишни таклиф қилди. Рус мустамлакачилари сардори ана шу ишда ҳам “сонини ўзидан чиқариш” йўлини тутиб, илғор ўзбек зиёлиларидан фойдаланишга ҳаракат қилди. Рус тили Туркистон халқлари учун Оврупо ва жаҳон маданиятини яқиндан билишга восита бўлишини яхши тушунган зиёлилардан таниқли уламо, мударрис, журналист Мухуддин хўжа қози, Генерал Иванов фикрини қувватлади, лекин унинг Осиё маданиятини ерга уриши ва

¹Зияев Х.З. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII-XX а.б.),-Т., 1998;

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарк» 2000;

мадрасаларнинг ахамиятини камситганлигига қарши чиқиб Оврупонинг Осиё маданиятидан ўлчашга арзийдиган ижобий томонлари ҳам борлигини уқтириб ўтди¹ Муҳитдин хўжанинг миллатпарварлик ғурури унга қимматга тушди, эътирозли фикрлари учун у ўша йили ўтган сайловларда ғолиб чиққан бўлса ҳам лавозимига тасдиқлашмади. У элликбошилардан 62 овозни, рақиби–подшо амалдорлари кўрсатган номзод Раҳматхўжа 12 овозни олди. Аммо вилоят ҳарбий губернатори, тараққийпарвар ўзбек зиёлиларини ўлгудек ёмон кўрувчи генерал Н.Корольков ўз ҳуқуқидан фойдаланиб, сайлов натижасини бекор қилди. қўшимча янги сайлов ўтказишни, номзодлар сафига Муҳиддин хўжани киритмасликни буюрди.

Бу тараққийпарвар ўзбек уламосига қилган биринчи адолатсизлиги эмас эди. Муҳиддинхўжа 1899 йил 22 июнда генерал-губернаторга йўллаган аризасида ўз хизмати давомида кечирган уқубатларини тилга олишга мажбур бўлган: “Устимизда турган шаҳар ҳокимимиз бизни шаҳарга келганидан бери манга назарлари чап бўлиб, ёмон кўриб турадир. Шундоқ ёмон кўришининг сабабини, ўз тарафимдин бирор айб содир бўлганлиги маълум эмаслиги юзуга муайян баён қилмоқға журъат қилолмайман. Аммо ўйлайманки, Тошканд ҳокимиға келганидин бери кўп ёкин бўлғон, манга қадимдин бениҳоя душманликда келган кўп ақчали бой одамларни бу орада қилиб турган ишларининг таъсиридин бошқа нарса турғон хизматини гўё мукофотиға бу шаҳар ҳокимидин ҳар бир жамиятда беҳурматлик кўруб, ҳақоратга оид бўладурғон сўзлар эшитганим важҳидин кўрқинч остида бўлуб... ушбу аҳволотларимни жанобингизга ариза қилмоқни лозим кўрдим”.

Генерал Корольковнинг императорга тақдим этган ерли аҳоли турмушига маънавий-рухий таъсир ўтказиш дастурида ўлка хотин-қизларини ва болаларни русча ҳаёт тарзига ўргатиш алоҳида ўрин эгаллагани бежиз эмас. Туркистон ўлкасида тарих томонидан олиб миссия ўтказишга чақирилган рус халқининг хийлакор аёллари” унинг фикрича ўзбек хотин–қизларининг “Эркисиз, нурсиз ва ҳуқуқсиз турмуш тарзига ўзга тушунчалар олиб киради ва бошқача интилишлар уйғотади”.

“Туземканинг, - деб ёзади Генерал Туркистон хотин-қизларини таҳқирли бир номда атаб, ўзи билан бир жойда насроний аёл билан яшаши, у билан доимий ва яқин алоқаси , унда ўз ҳаёт тарзини рус аёллариникидек ўзгача яхшилаш фикрини аста-секин уйғотади, насроний тасаввурларини сингдириб беради. Бу ҳол унинг ўз фарзандларини тарбиялаш жараёнига таъсир кўрсатмай қолмайди. Бундай аёлларнинг ўғил-қизлари мусилмон бўлганларга нисбатан муросасиз ва душман бўлмайди”.² Шундай ишни муваффақиятли бажариш учун Корольков ўлкада хотин-қизлар амбулаторияларини кўпайтиришни тақлиф қилди. Бунга яна қўшимча тарзда у Россиядаги аёллар моностирларини Туркистон аёлларига “православ рус қарашларини сингдириш учун” хизматга жалб этиш заруриятини ҳам таъкидлаб ўтди. “Рус кишисининг фикри” деб номланган сарлавха остида 1899 йилда Тошкентда нашр этилган шитатда номаълум муаллиф худди шунга ҳамоҳанг фикрлар билдирган: “Ўлкани руслаштириш, - деб ёзади у, - қонунан асосланган қатағон даҳшати остида аҳолини ушлаб туришга қодир кучларни кўпайтириш йўли” билангина амалга оширилади деган гап эмас. Тарихнинг ўзи рус кишисини мустамлакачилик бобидаги зўр салоҳиятини кўрсатган. Ана шу лаёқатни тўла номоён қилиб, тинч йўл ила меҳнаткаш деҳқонлар ва ерли жанговар казак кучларининг ўзаро ҳамкорлигида иш кўриш ҳамда рус элементини аста-секин кўпайтириш орқали Туркистон ўлкасини руслаштиришга замин ҳозирлашади.

Шундай фикрларни ҳисобга олган ҳолда генерал-губернатор С.М.Духовской генерал Корольков ишлаб чиққан дастурни тўлдирган ҳолда империя ҳукумати ҳарбий

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

вазирга 1898 йил 6 сентябрда юборган маърузаномасида рус ҳукуматининг Туркистон ўлкасида амалга ошириши лозим бўлган ишлар ҳақида ўз мулоҳазаларини билдирди:

1. Халқнинг маънавий-рухий ҳолатига кучли таъсир ўтказувчи барча мусулмон муассасалар, айниқса мадраса ишларига фаол даражада аралашин;

2. Барча маҳаллий мусулмонларни бирлаштиришга қодир орган сифатида мусулмон диний бошқаруви идорасига йўл қўймаслик;

3. Барча ерли мактабларни маъмурият ихтиёрига ўтказиш ва барча маҳаллий мусулмон ўқув юртлари ва диний муассасаларни батафсил рўйхатдан ўтказиш;

4. Туркистондаги барча мусулмонларга, яҳудийларга нисбатан ўрнатилганига ўхшаш муносабатларни жорий қилиш; шунинг учун барча ерли мусулмон мактабларини яҳудий хезерлари ҳақидаги 1893 йил 1 март қонунини қўллаш; шу қонунга кўра мусулмон мактаблар ўқитувчилари ҳар йили алоҳида гувоҳномалар олишлари ва улар учун ҳақ тўлашлари лозим;

5. Сиёсий жиҳатдан зарарли деб топилган маҳаллий мусулмон муассасаларни ёпиш ҳуқуқини генерал-губернаторга бериш, оила ва никоҳ ишларини ҳал қилиш ҳуқуқини рус маъмуриятига қайтариб бериш.

Генерал-губернаторлар бу таклифларнинг умумий асосини белгилаб “нодон ва эхтиросли осийликлар учун ислом ҳамон кучли таъсир қилишини” уқтириб, бу таъсир ҳали узоқ давом этишини таъкидлаб ўтди.

Чоризм XX аср бошларида маориф соҳасида ўзига кучли бир рақиб пайдо бўлишини ҳис қилди. Бу жаидлар эди. Исмоил Гаспиралининг (1851-1914) ўқиш ва ўқитиш, мадраса ва мактаб ислоҳотида оид фикрлари, у нашр қилган “Таржимаи” жорадаси Туркистон зиёлилари орасида бир ижтимоий қараш уйғотган эди. Бу қараш 1990 йилдан бошлаб жиддий ижтимоий ҳаракатга айланди. Зиёлилар орасида табақаланиш содир бўлиб, тараққийпарвар кишиларни “Жаид”, қолоқ фикрларни “қарим” деб аташ расм бўлди. Ана шу ҳаракат туркистонлик, хусусан, Тошкентлик зиёлилар орасида ҳам қувват ола бошлади ва Абдурашидхон Сотболдихон Оши ўғли Мунаввар қори (1878-1929) фаолиятида ёрқин намоён бўлди. Бу фаолият ўз дастурини Боғчасаройда нашр этилган “Таржимон”, Татаристонда чиққан “Вақт”, “Юлдуз” жаридалари, Истамбулда чоп этилган “Сироти мустақима” (“Тўғри йўл”) мажалласи, мисрлик ватанпарвар ва инқилобчи Муҳаммад Абдуҳнинг (1849-1905) ислом мамлакатларига ёйилган инқилобий ғояларидан олган эди.

Мунаввар қори Исмоил Гаспиралининг “усули савтия” мактабига, чор ҳукумати мустамлака ўлкаларидаги аҳолини қандай маънавий-маданий узлатда сақлагани ва ундан қутилиш чоралари ҳақидаги фикрларига ҳавас ва ихлос билан қаради. Россиядаги мусулмон мактабларининг буюк ислоҳотчиси ва “таржимон” жаидаси (1883 йиллардан Қримда чиқа бошлаган) ташкилотчиси Исмоил Гаспиралининг номи бутун Шарқда машҳур эди. У Боғчасаройда эски мактабларнинг мураккаб ўқиш усулига нисбатан янги тафтиш усулига асосланган янги мактаб очиб, унда ўзи дарс берган, дарсликлар ёзган, чоризмнинг маорифдаги сиёсатини фош қилувчи ўткир асарлари билан Туркистон жаидлари етакчилари М.Бехбудий, Тавалло, А. Авлоний, С.Айний ва бошқаларнинг дунёқарашига катта таъсир ўтказган. Янги усул мактабларининг вужудга келишида туртки – намуна бўлган. У халқ орасидаги Буюмпараст, савдо-саноат ва хунармандчиликни ривожлантириш ўрнига судхўрлик билан бойитиш буржуазия вакилларининг лоқайдлиги, мурасасозлиги оқибатида юзага келган миллий ғафлатни йўқотиш учун биринчи галда маорифни қайта ташкил этишга киришди.

Мунаввар Қори 1901-1904 йилларда Қримлик дўсти Расим Кишод ёрдамида Тошкентда “усули савтия” мактабини ўз ҳовлисида очди. Бундай мактаблар тармоғини кенг кулоч ёйдиришда қалдирғоч бўлган унинг “Намуна” мактаби катта шухрат қозондики, мустамлака маъмурияти ҳам ундан ташвишга тушди. Чунки янги усул мактаблари руслаштириш сиёсати замирига болта уради. Империя ички ишлар вазирлиги 1900 йил 31 декабрда Тошкентдаги махфий цензори Н.П.Остроумовга юборган

кўрсатмада ана шундай таҳлика сезилади. Ички ишлар вазирлиги полиция депортаменти Туркистон ўлкасида маҳаллий ерлилар ўртасида янги усулдаги мактаблар очиш ҳаракати бошланиб, матбуотда бу ҳақда турли мақолалар эълон қилинаётгани, шу важдан Туркистон бўйича мақола ёзиш, мактаб очиш ва дарс бериш ишида қатнашаётган барча шахслар ҳақида мукаммал маълумот тўплаб шахсан Ички ишлар вазирига маълум қилиш учун зудлик ила полиция депортаментига юбориш вазифаси Остроумовга юклатилганлигини маълум қилгани бежиз эмас эди. Жаҳидлар чоризмнинг мустамлака сиёсати стратегиясига жиддий ўзгартиришлар киритишга мажбур қилган сиёсий куч сифатида айни шу XX аср бошида тарих сахнасига чиқа бошладилар.

Хусусан, мустамлака маъмурияти ўзига ғоят кучли рақобатчининг усулидан фойдаланиб уни рус-тузем мактабларига қўллашга қарор қилди. Бу қалтис вазифага ишончли одамни топишни ўлка маорифи раҳбарларидан бири С.М.Граменицкийга топширишди. У 1-рус-тузем мактаби ўзбекча синфлар муаллими, шу мактабни битирган Тахур заҳа баланд мачит маҳалласида Саидрасул Саидазизни рус амалдорларига мақбул шахс деб топди. Тожиқулолимлари В.В.Бартольд, А.К. Сапойловичлар билан яқин бўлган, русчани яхши тушуниб дипломатик қобилияти кучли Саидрасул домла зиёлиларидан эди. Унинг уйига руслардан ташқари чет эллик шарқшунослар ҳам келиб турган ва заковатига тан бергани мустамлакачи амалдорларга маълум эди.

Саидрасул домла рус-тузем мактаблари учун тайёрлаган дарсликларида муаллифлари асарларидан таржималар киритгани генерал-губернаторга маълум бўлди ва нашрга тавсия қилинди. Янги усули мактабларидан намуна олган тарзда товуш усули қўлланилган. “Устади аввал тариқа 1902 йилда дунё юзини кўрди ва кейин бир неча бор қайта нашр этилди.”

Мустамлака маъмурияти рус тилини ўрганишни тарғиб қилса ҳам ана шу тилни яхши ўзлаштирган ва руслар билан яқин алоқада бўлган маҳаллий миллат вакилларига шубҳа ҳамда ҳадик ила қараган. Шундай одамлардан бири ўзбек зиёлилари ўртасида баобрў ва эътиборли собиқ Китоб беги Жўрабек Қаландар қори ўғли эди. 1868 йилгача руслар билан жанг қилган, хиёнат туфайли асир олинганидан сўнг рус армиясига хизматга ўтган Жўрабекни 1901 йили генерал-майор унвони берилган эди. Миллат фожеаси гувоҳи, мустамлака истибдодининг барча томонларини қарийб 30 йил генерал-губернатор маҳкамасидаги таржимонликда кўрган билган Жўрабек истеъфога чиққанидан сўнг мавжуд тузумга муҳолифларнинг раҳнамоларидан бирига айланган эди. 1902 йилда академик В.В.Бартольд унинг уйида меҳмон бўлганида истеъфодаги император армияси генерали Жўрабек бу рус олимига ўзининг Шарқ кўлэмалари мажмуини кўрсатиб, уни лол қолдирган ҳолда руслар ҳақидаги ўзининг рўй-рост фикрини айтганки, буни Бартольд ўз китобида қоғозга туширган. Жўрабек Туркистондаги рус ҳукуматини XIII асрдаги ваҳший мўғул ҳукумронлигига қиёс қилган. Ўша Чингизхон ҳукумронлигигда ҳам, руслар ҳокимияти даврида ҳам худбин, манфаатпарастлар ҳокимият тепасида эканлигини гапирган.¹

Саидрасул Саидазизов тани шоир ҳам бўлган, Академик Бартольд уни Туркистон ўлкасидаги “ўқув-тарбия ишларига ислоҳ илғор зиёли” деб атаган. У Россияга саёҳат қилиб, “Туркистон вилояти газета”сида “Маҳаллий олим ерлининг 1910 йилда Москва ва Петербургга қилган маърифий сафари” сарлавҳаси остида туркум мақолалари эълон қилинган.

Ўзбек жаҳидлари Туркистон халқлари маорифига жиддий эътибор берганлар. Бу соҳада таниқли мударрис ва маърифатпарвар Мунаввар қорининг хизмати каттадир. Мунаввар қори маслакдош дўстлари Абдулла Авлоний, Убайдулло Асадуллаҳўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков ва бошқалар билан ҳамкорликда 1909 йилда Тошкентлик бир бойнинг раислигида “Жамияти хайрия”ни ташкил қилади. Раис ўринбосари бўлган

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского намествие Соч. Том I. М, 1968, 93-94-бет.

Мунаввар қори “Тошкентда мусилмон жамияти” мақоласида жамият ёшлари ҳақида шундай ёзган: Ёшларнинг совуққонлик ва сабрликлари бу соҳа яхши натижалар берди. Бойларнинг ўзлари иттифоқ бўлиб, ўз ораларидаги фақат бир кишини раис ва бир машварат аъзоси бериб, бошқа аъзоликнинг барчасини ёшлардан сайлатдилар. Бу иттифоқнинг натижаси ўлка керак, Тошкент жамияти бу йил бутунлай бошқа тусга кирди. Уйқудан уйғониб, кўзларини уқалаб, атрофга назар сола бошлади. Қонунда зикр этилган моддалардан бирин-бирин фойдаланмоққа шуруъ қилди, ғашлаб бир неча йилдан бери қарор берибда очилмай ётган “Дорул ожизин”ни расман очиб, бир неча мискин ва ожизларни тарбияга олди. Бир неча мактаб ва мадрасаларга юз сўм ва икки юз сўмлаб ионалар берди. Бир неча бева ва бечораларга ойлик майоналар бермоққа ва олтмиш қадар фақир ва қашшоқ болаларни турли мактабларда ўқитиб, тарбия қилиб турмақдир. Жамиятнинг янги аъзолари пул топмакни ҳам янги йўллар излади, бошлаб “Грамофон обмествоси”ни сўйлашиб, ҳар бир пластинкадан ўн тийин олмоқ шарти ила бир неча хофизларни ва ўз тарбиясидаги шогирдларни товарунит сотди, бундан фақат шу йил ичиндагина лоақал икки минг сўм кирса керақдир”.¹ Мунаввар Қори ва сафдошлари жамият орқали қашшоқ ва касалманд кишилар, ўқувчиларга ёрдам кўрсатиш билан чекланмайдди. Россия ва Туркиядаги олий ўқув юртларига талабалар юбориш билан ҳам шуғулланди. Мунаввар қори тўдасига мансуб кекса санъаткор Абдурахмон Акбаров ўз хотирасида шундай воқеани келтирган: “Тўдадаги жадидларнинг бош раҳбари бўлган Мунаввар қори бир куни тўданинг мажлисига келиб: “Зиёли ёшларнинг бир нечасини Германияга юбориб ўқитиш керак” деб узоқ нутқ сўзлади. Шундан кейин тўданинг раҳбарларидан 7-8 киши Орифхўжабойнинг янги шаҳардаги ҳовлисида шу ҳақда биринчи марта мажлис ўтказдилар. Аммо Тошкент баёнларининг кўпчилиги бўлиши маслаҳатроқ бўлади деб иккинчи каттароқ йиғин мажлисини Шайхованд Тахурлик Каттахўжа Хўжаевнинг уйида ўтказишга қарор қилдилар... Орадан чамаси 15 кунлардан кейин Каттахўжа Хўжаевнинг уйида иккинчи марта катта йиғин бўлди. Бу мажлисда Тошкентнинг энг машхур баёнлари йиғилдилар. Жумладан, Орифхўжа бой, Саидқаримбой, Комилжонбой сойфуруш, Асил оқсоқол, Бокижонбой ва бошқалар. Бу ерга тўпланганларнинг сони 50-60 тага етарди. Буни ташкил қилишда кўпроқ ташаббус кўрсатган Мунаввар қори билан Илҳом Сапорови ва Муродхўжа Солихўжа ўғли эди. Ҳамма йиғилиб бўлганидан кейин мажлис очилиб, биринчи бўлиб Мунаввар қори сўзга чиқди. Мунаввар қори: Ўзбек зиёли болаларини Германияга юбориб ўқитишга жуда муҳтожмиз, болалар ўқиб, илм таҳсил олиб қайтсалар, миллатига катта хизмат қила оладилар” деган сўзлар билан узоқ нутқ сўзлади. Унинг кетидан Мунаввар қорининг сўзини қувватлаб Самиф қори чиқиб сўзлади, охирида саволлар туғилди: ким, неча кишини юборамиз, деб, Самиф қори “Борадиган кишиларнинг рўйхати бор”, деб домла Муродхўжа Солихўжа ўғлидан рўйхатни ўқиб беришни сўради... Германияга ўқиб келиш учун борувчилар шулар экан: 1.Шайхованд Тахур даҳасидан Абдулваҳоб Муродий, Бешёғоч даҳасидан ҳам икки киши: биринчиси Чақар маҳаллалик Мухаммаджонов, иккинчиси Яланқири маҳаллалик Аъзам соатсоз ўғли, жами 4 киши экан. Мунаввар қори яна ўрнидан туриб “Жамоат, мана бу ёш, ўсмир болаларимизни Германияга бориб ўқиб келишлари фақат сиз баёнларимизнинг ёрдами остида вужудга чиқади: - дейиши билан ўтирган бойларнинг бири Мунаввар қорининг қўлига анчагина пул берди... Пул тўпланиб, саналиб бўлганидан кейин Мунаввар қори ўрнидан туриб: “Миллатимизнинг келажакдаги Бахту-саодати учун шундай катта химматларингизга кўпчилик томонидан раҳматлар айтаман” деб ташаккур билдирди”.²

Бу фақат қаддини ростлаб бораётган ўзбек буржуазиясининг миллик бирликка ва ўз-ўзини англаш жараёнига хайрихоҳ бўлганини кўрсатади. Андижонлик Миркомил Мирмўминбоев каби бойларнинг хайрия ишларига минглаб сўмларни ажратгани, ёшларни

¹ Сирожиддин Аҳмад, Мунаввар қори. “Шарқ юлдузи”, 1992, 5-сон. 108-бет.

² Сирожиддин Аҳмад. Кўрсатилган мақола, 108-бет.

Германия ва Туркияга ўқишга жўнатгани ана шундан далолат беради. Мўминбоевга рус сиёсий полицияси шундай таъриф берган: “У жуда ақлли, айёр, уддабурон киши, эътиқоди бўйича насроний ва русларга қарши жуда ёмон муносабатда. Андижон шаҳри тижоратчилар партияси бошлиғи. Ушбу партия аъзоларининг ҳаммаси унга моддий жиҳатдан боғланган”.¹ Андижонда ташкил топиб, бутун ўлкада ўз ташкилотларига эга бўлган “Тараққийпарвар фирқаси” ҳам Туркистон буржуазияси ёрдамига таянган.

Туркияга бориб таълим олган ёшлардан бири кейинчалик машҳур шоир, адиб ва олим Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат эди. Афғонистонлик машҳур мутафаккир Жамолиддин Афғоний, Мисрлик Мухаммад Абдух, Қримлик Исмоилбек Гаспиралининг сиёсий қарашлари, хур фикрлари, Туркиядаги турк ёшларининг “Турк ўчоғи”, “Истиҳод ва тараққий” ташкилотлари ва бошқа сиёсий ҳаракатларнинг истиқлол ҳақидаги мақсад ва манфаати инглиз ва рус мустамлакачиларини занжири бандини узиб, бутун мусулмон ўлкаларига тарқалган эди. Айниқса, Исмоил Гаспиралининг “Дорунроҳат мусулмонлари” асарининг Бухоро ва Туркистонга келиши зиёлилар онгида инқилоб ясади. Ана шу илғор кишининг таъсири билан Бухорода “Тарбия атфол” (Болалар тарбияси), Тошкентда “Турон” жамиятлари вужудга келди. Атоқли олим Аҳмад Закий Валидий Туғон “Бугунги турк эли: Туркистон ва яқин тарихи” китобининг “Ерли туркларда сиёсий ташкилот” бобида шундай ёзган: “1910 йили Бухорода мударрис Хожи Рафий, Мирзо Абдувоҳид, Хамидхўжа Мехрий, Аҳмаджон Махдум, Усмонхўжа ва Мухаммадин Махдум қабилар “Тарбия атфол” жамияти қурдилар. Бу жамият Истамбулда бир шўъбаочарок, 1911 йил ўн беш, 1912 йили 30 талаба юборди. Бу шўъба Бухорода “Таълими маориф жамияти” оти-ла расмий бир жамият шаклини олди. 1910 йили Эрон йўли-ла Истамбулга келган шоир Фитрат ила Мухимиддин Ва Русия йўли-ла келган Усмонхўжа, ғулжаш Абдулазиз, Содик Ашур ўғли бу жамиятнинг қурувчиларидандир эдилар. Фитрат Истамбулда Форсча “Мунозара”, “Сайёҳи хинди” отли танқидий ва ҳажвий асарларни бостирди”.² Фитрат 1909-1913 йилларда Истамбулда таҳсил олиб қайтиш чоғида Ҳиндистон ва Афғонистонда бўлади. У истамбулдан мутлақо янги туғилган одамдай бўлиб қайтди. Шу боис ўзига “Фитрат” – “Туғилиш” деб таҳаллус олади.

Ўзбек маърифатпарварларининг қудратли тўдасининг фаолияти ҳақида рус махфий полицияси – ТРМБ кенг маълумотлар тўплаган эди. У Туркистон ёшларининг Туркия билан алоқасидан чўчиган ва ёш турклар таъсирини йўқотиш чораларини излаган. ТРМБ архивида Мирза Аҳмад Қумбегиёвнинг “Тараққийпарварлар жамияти ғоялари очерки” деб номланган маълумотномаси бу жиҳатидан диққатга лойиқдир: “Тараққийпарварлар жамиятининг бош ғояси – деб ёзган Қумбегиёв, - ёш турклар тараққиётига тақлид этишдир. Уларнинг режаси халққа сиёсий ва ички эркинлик бериш. Аҳоли ўртасида ўз эътиборларини улар сиёсий ва дин заминидаги ҳаракатлари билан оширишни режалаштирган. Улар ўзларини халқни рус ва маҳаллий маъмурият зулмидан халос этишга қаратилган сиёсатини олиб борувчилар қилиб кўрсатишга интилишади. Рус тили ва маълумотини эгаллатиш ва рус элементлари доирасида юрвчи ёшларнинг кўпчилиги уларга хайрихоҳ ва ғояларини тарқатишда яқиндан ёрдамлашади.”³

ТРМБ туркларга хайрихоҳ ёшлар сифатида энг хавфлиси Мунаввар қоридан сўнг унинг дўсти Убайдулло Асадулло Хўжаев деб билган ва уни алоҳида ҳисобга олган. У махфий айғоқчи қумбегиёв таърифлаган “рус тили ва маълумотини эгаллаган ёшлардан” эди.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарк» 2000;

² Р.Шамсутдинов. Тарихий меросмизга бир назар. «Мерос». Андижон. 1994.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарк» 2000;

Тошкент эски шахрининг “қорёғди” маҳалласида боғбон Асадулла Махсум оиласида 1880 йилда дунёга келган Убайдуллоҳўжа рус-тузем мактабини битирган, келиштирувга судия идорасида тилмоч сифатида ўз фаолиятини бошлаган. Унинг укувчи, ақл-идроки ва билимига чанқоклиги судья эътиборини ўзига жалб этди. Саратов шахрига жўнашга тўғри келганда Убайдуллоҳўжа ҳам ўзи билан олиб кетиб унга устоз бўлишининг сабаби ҳам шу эди. Саратовда у адлия буйича мутахассисликни ўрганиб ҳам назарий, ҳам амалий билимларни эгаллади. Ўша йилларда рус инқилобий ғояларига қизиқиб Эсерлар билан яқинлашди. Убайдуллоҳўжа 1909 йилда Лев Толстойга хат ёзгани ва унинг таълимоти ҳақида ўз фикрларини билдиргани диққатга лойиқ. Буюк адиб ёш ўзбек йигити мактубига жавоб ёзиб, Саратовга йўллаган хат Убайдуллоҳўжанинг ақл-заковати улуғ аллома эътиборини жалб қилганидан далолат беради.¹ У социал-демократ, Эсерлар дастури билан танишди ва ўз дунёқарашини шакиллантиришда улар тажрибасидан фойдаланди.

Саратовлик эсерлар тавсияси билан Убайдуллоҳўжа эсер, Тошкент округи суди ишоечли вакили (давлат хизматидаги адвокат) Иван Чарковский ўз идорасига ишга олди. қисқа муддат ичида олий маълумотли Убайдулло мустақил равишда адвокатлик ишини юрита бошлади. Бийрон русча нутқи, адлия ишининг нозик нухтадони, Россия империяси қонунлари мажмуасининг билимдони сифатида мижозларни ишини муваффақият билан яқунлагани, бир неча катта суд жараёнида ғалаба қозонгани унга обрў-эътибор келтирди.

ТРМБ бошлиғи полковник М.Волков уни 1913 йилдан ўз ҳисобига олиб мунтазам кузатувда сақлагани сабабини шундай изоҳлаган: “Убайдулла Асадуллоҳўжаев. Тошкент сартларидан. Хусусий ишончли вакил. Хўжаев Саратовдан Тошкентга қайтиб, қисман адвокатлик ва қисман ташкилотчилик қила бошлаган. 1913 йилдан ТРМБга эътиқоди панисломча сифатида маълум. У “Умид” деб аталган илғор мусулмон гуруҳига етакчилик қила бошлаган.”²

Убайдуллоҳўжа дўсти Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Илҳомжон Иноғомов, Комилбек Норбеков, Тўлаган Хўжаниёзов (Тавалло), Мухаммад Пошшахўжаев, Тошпўлат Норбўтабеков ва бошқалар билан биргаликда “Турон” жамиятини ташкил қилди. Бу жамият мисолида қуйидагилар кўрсатилган: “Халқ орасида жиддий ва сахна ишига ҳамда хайратига мухаббат уйғотиш: халқ учун спектакл қўйиб, соғлом томоша кўрсатиш: Туркистон ўлкаси худудида яшовчи мухтож мусулмонларга моддий ёрдам бериб, маънавий ва моддий жиҳатини яхшилаш”.³ 1913 йил июн-июл ойларида “Турон” группаси ўзининг норасмий спектаклини кўрсатди. Мунаввар қори маълумотига қараганда ундан 600 сўм фойда кўрилган. 1914 йил 22 февралда эса Тошкентдаги Колизей театри биносида, таникли театр режисёри Зоки Беезидский-Вслей таъбири билан айтганда, “Миллий драматургия, миллий тил, миллий артистлар билан тайёрланган” ўзбек миллий театрининг биринчи мавсуми расмий очилди.

Спектаклни очилиш шарафи Мунаввар қорига, унга режисёр бўлиш Убайдуллоҳўжага насиб қилди. Тантанали маросимда Мунаввар қори тарихий сўзларни айтган: “Туркистон тилида хануз бир театр ўйналмағонлиги барчангизга маълумдир. Шул сабабли баъзи кишиларимиз театрға эҳтимолки ўйинбозлик ёки масхарабозлик кўзлари ила боқурлар. Ҳолбуки, театрнинг асл маъноси “ибрат хас” ёки “улуғлар мактаби” деган сўздир. Театр сахнаси ҳар тарафи ойнабанд қилинғон бир уйға ўхшайдики, унга ҳар ким кирса, ўзининг хусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўриб ибрат олур... Театр сахнасига чиқиб, юзига ун суртиб, бир масхарабоз шаклига кирган зотлар гўёки табиби ҳозик

¹ Хибзиддин Мухаммадхонов. “Убайдуллоҳўжа Асадхўжаев ким ўзи?” Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991 йил 5-апрел.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

³ Сирожддин Аҳмад, Кўрсатилган мақола, 110-бет

мисолидадир”¹. Муфти Махмудхўжа Бехбудийнинг “Падаркуш” пьесаси катта муваффақият қозониб эл оғзига тушди. Бу шунчаки бир маданий тадбир бўлмай, балки миллий ўзлигини англашдек сиёсий акция эканлигини ТРМБ бошлиғи қайд қилгани бежиз эмас. Абдулла Авлоний ана шу ҳақда шундай ёзган: “1913 йилдан бошлаб халқни кўзини очмоқ, маданиятга яқинлаштирмоқ учун театр ишларига киришуб Тошкентда бир неча маротаба театр ўйинларидан сўнг бутун Фарғонани айланиб, ҳар бир шаҳарларда бир неча маротабадан театр ўйнаб қайтдик. Бу вақтларда бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди”².

Тадқиқотчилар маълумотига қараганда “Падаркуш” пьесасидан кейин 1917 йилгача ўзбек драммаларининг сони 40 тага етган. Тошкент, Самарқанд, кўкон шаҳарларида турли труппалар вужудга келган. Махмудхўжа Бехбудийнинг “Падаркуш” пьесаси бутун бир сиёсий оқимни муҳолифлар томонидан “Падаркушлар” деб аташига сабаб бўлди. Жаҳидларни шундай номлаш жоҳил уламолар ва бидъатчи унсурларда расм бўлиб кетдики, уни кейинчалик рус мустамлакачилари ва шўро тадқиқотчилари ҳам мафкуравий нуқтаи назардан ишлатдилар.

“Турон” жамияти обрўси ва тарихий хизмати ҳақида Мунаввар қори шундай ёзган ёзган эди: “Тошкент жамиятининг исмини унутган ёки ҳеч бир жамият деган сўзни эшитган Тошкент мусулмонларининг етти яшаридин етмиш яшаригача жамиятнинг вужудидан хабардор бўлди, рус, яҳудий ва арманлар фойдаланиб юрган ўзликлардан фойдаланмоқ мусулмонларга ҳам мумкин эканлиғи очик билдирилди, бу эса Тошкент мусулмонларининг хийла руҳини кўтармоғига ва жамиятга муҳаббат ила қарамокларига сабаб бўлди”³.

Жаҳидлар сардори Мунаввар Қори халқ маорифи аҳоли ҳақидаги бош мақоласида “Бутун дунёдаги маданий миллатларнинг қайғу ва хасратларила иштирок этмаган ва бу шодлик масоратларидан баҳра олмаган бир қавм ва бир қавм ва бир миллат зор эса ул ҳам Туркистон туркларидирмиз” деган. Мунаввар қори бошланғич ва ўрта мактаблар фаолиятдан қониқмаслигини ҳам заиф эканлигини ошкор қилади: “Мадрасаларга имтиҳон жорий бўлса, кўп шогирдларнинг ва бир неча мударрисларнинг мадрасадан чиқармоқлари лозим эрур.”⁴ Хар бир халқнинг миллат сифатидаги шакилланишининг биринчи белгиси мазкур халқнинг ўзлигини таниш ва ўзини ҳимоя қилиш туйғусининг уйғониши, миллий кадриятларини сақлаган ва тараққий эттириш, бу йўлда турли-туман жамият ва уюшмаларнинг вужудга келтиришдир. Буни Мунаввар қори қуйидагича шарҳлайди: “Маданий миллатларнинг бутун тараққиёти диний ва эҳтиёжот майллари учун энг ишончли суянчиқ ва мутлақо биринчи босқичи мактаб, иккинчиси жамият экан.”⁵

Ана шунинг учун ҳам рус мустамлакачилари Туркистон халқлари ўртасидаги маърифатпарварликнинг ҳар қандай кўринишига барҳам беришга интилишди. Каспийрти вилояти бошлиғининг ўлка билим юртлари бош нозирига 1908 йил 14 августда йўллаган номасида айтилган фикр бунинг ёркин далилидир. Рус генерали ўқитувчилар семикариясини тугаллаб юртига қайтган туркманларга ўқитувчилик жойларини бермаганлигини асослаб шундай ёзган: “Мавжуд ерлилар мактаб ва 8-рус-тузем мактаблари туркманлар эҳтиёжини тўла қондиради. Россияда ўзимиз томонимиздан яратилган ўчоқларимизда давлатга қарши хар ҳил ташвиқот юргилизаётгани етарлики, эндиликда туркман аҳолиси ўртасида яна бир ўчоқ яратиш мутлоқ эҳтиётсизлик бўлади. Мен туркманлар бизга содиқ эмас демоқчи эмасман. Аммо ҳозир улар ҳам биз, руслар

¹ Сирожиддин Аҳмад, Кўрсатилган мақола, 110-бет.

² Бегали Қосимов. Жаҳидчилик “Ёшлик” ойномаси, 1990 йил, 7-сон, 73-бет.

³ Сирожиддин Аҳмад, кўрсатилган мақола, 109-бет.

⁴ “Садои Туркистон”, 1914, № 22

⁵ “Садои Туркистон”, 1917, № 26.

аввалгидек аҳил ва кучли эмаслигимизни кўришмоқда, шунинг учун ҳам туркманларнинг дунёқарашида Россия қудратига ишонч мустаҳкам эмас ва бўлмайди ҳам.”¹

Вилоят бошлиғи худди қирғиз даштларида русларга қарши ғалаёнлар авж олаётганидек инқилобчилар фаолияти туфайли туркманларда ҳам қарши ҳаракат учқунлари пайдо бўлаётганидан ташвишини яширмайди. Тажан туманбошиси подполковник Н.Ломакин бошлиғига юборган ахборотида ўз туманида Гамзабек Сулаймонов деган зиёли пайдо бўлганини ва халқни ҳукуматга қарши қайраётганини айтиб Гамзабекка мурожаат қилаётган ҳар бир кишини бир ой муддатга қамаётганини маълум қилгани ҳам диққатга лойиқ.

Мустамлака маъмурияти маҳаллий миллатлардаги миллий-озодлик ва инқилобий ҳаракатининг ҳар бир кўринишини зудлик билан ривож топмасидан бўғиб ташлашга асосий диққатини қаратди. Сиёсий разветка фаолиятининг диққати ҳам шу масалага қаратилди.

Рус мустамлакачилари ўзига хос усулдан фойдаланиб мустамлака тузумига қарши кайфиятда шу иш кўра бошлаганини пайқадилар. Самарқанд вилояти ҳарбий губернатори 1907 йил феврал ойида ўлкада жангари назоратини ўрнатиш ҳақидаги маърузаномасида шу фикр қизил индек тизилиб ўтади. Рус ҳокимияти “Ўрта осийдаги инқилобий ташкилотларнинг ерли аҳолига таъсирини йўқотиш учун зарур миқдорда маблағ ва яхши воситаларга эга бўлиши керак” дея ўлка вилоятларида жиноий сиёсий қидирув хизматини кенг миқёсда ташкил этишни таклиф қилади. Бу хизмат губернатор фикрича “ерли аҳолини инқилобий ташвиқотчилардан сақлашда муҳим рол ўйнаши керак. Унинг мулоҳазаларини Фарғона вилояти ҳарбий губернатори ҳам мақуллаб бугунги жиноий сиёсатчилар сони ерли аҳоли вакиллари ҳисобига кўпайганини ҳам қўшиб қўяди. (Янги Марғилон округ судида Ғофуржон Исломонов, Тошмахсум Мулла Хўжалиев каби ўзбеклар ишини илова қилади.)

Тайёр ва кенг тармоқ отган ташкилот ва идораларга эга бўлган маъмурият ва полиция, -қўтиради у, -кенг аҳоли билан ҳар куни мутассил тўқнашиб туради ва уни назорат қилишда ажойиб имкониятга эга бўлажак” Губернаторлар фикрларини генерал губернатор Н.И.Градеков қизғин қўллаб-қувватлаб ҳарбий вазирликка шу хусусда таклифномаларни жўнатди. Санкт-Петербургнинг ҳарбий-сиёсий доиралари бу таклифномаларни ғоят жиддин ва қизиқиш билан ўрганади. Империя ҳукумати Туркистондаги мустамлака тузумига таҳдид солувчи жиддий куч оз сонли рус социал-демократиклари, социал-инқилобчилар эмас, балки, ўлкада уйғониб келаётган миллий онг эканлигини яхши тушунади. Туркистон империя олий доираларининг диққат марказига тушди. Шахсан император Николай II амри билан ҳукумдор сенат ўлкага сенатор Ғофмейстр Граф К.К.Пален раҳбарлигида барча соҳалар билимдонларидан иборат катта тафтиш комиссиясини юборди.

“Ўрта Осийдаги сиёсий ғалаёнлар, -деб ёзган эди ички ишлар вазири, -ерлилар кўз олдида Россиянинг бир бутунлигига даҳл солиб давлат аҳамиятига молик хавф-хатаруйғотади, ерлилар хотираси учун беиз ўтмай, аста-аста томувчи захар мисоли улар онгини пешлаб рус ҳукумати қудратига кўр-кўрона ишонч ва руҳий осойишталикларига раҳна солажак”²

Ички ишлар вазири айтиши шу мақсадда миллий-озодлик ғояси ва аҳоли кайфиятини ўрганиш зудлик ила қарши чоралар кўриш учун Тошкентга сиёсий ифвогарликлар устаси моҳир изқувар зобит алоҳида жандаримлар корпуси подполковниги Н.А.Васильевни катта ваколатлар билан жўнатди.³

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

³ Ўша жойда.

Подполковник Васильев сиёсий изкуварлар сифатида маърифатчилик ғоясини кўтариб янги усулли мактаблар, газеталар очган жадидларнинг туб мақсадда рус мустамлака тузумини кўпориш эканлигини яхши тушунган. Мунаввар конининг ўзи ҳам бу ҳақда шундай деган: “Чор ҳукуматини йўқотиш жадидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Найинки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, “дўконда ўлтириб насия ёзадурғон ходимлар етказсак. Шу ишга ақлли одам шу баҳони беришда у ёқ бу ёқли мулоҳаза қилсин.”¹

Таниқли маърифатчи Абдулла Авлоний ўз таржимаи ҳолида ушбу масалага ойдинлик киритади: “1904 йилда рус-япон уруши чиқиб, бу уруш бутун Россия ишчиларини кўзини очғондек бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий масалаларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзини очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун баъзи чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди. 1906 йилда “Тараққий”, “Хуршид” газеталари чиқиб, эски ҳукумат томонидан тўхтатилгандан сўнг 1907 йилда мен ўз муҳаррирлигим билан ҳамда темир йўл ишчиларининг социал-демократ фирқасининг алоқа ва ёрдами билан “Шухрат” номидаги газетани Сапёрни кўчада чиқардим”.²

Шундай қилиб, хулоса тариқасида шуни таъкидлаш мумкинки, XX аср бошларида Туркистон халқ маорифи ривожиди янги усул мактаблари муҳим рол ўйнади. Ана шу мактабларни битирганлар Туркия, Германия ва бошқа Оврупо мамлакатларига бориб ўқишган.

Жадидларнинг янги усул мактаблари Туркистон халқ маорифи тизимида туб тўнтариш ясади. Эски мактаблар ва мадрасаларда ўқув сифатини яхшилаш ва замон талабларига мос иш тутишга зўр тurtки берди. Бу соҳада матбуотнинг роли катта бўлди.

Хуллас, мустамлакачи маъмурият ўлкада маорифни ўз таъсирида ушлаб туриш, ундаги миллий ўзлик англашга интилишини ёйувчи ғояларни ёйилишини олдини олишга интилди. Бу соҳада халқни етакловчи куч бўлган миллий зиёлилар ва маърифатпарварларни таъкиб ва тазйиққа олиб, қатоғон қилиб борди.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;

² Абдулла Авлоний Таржимаи ҳоли, 1924 йил, 5-бет.

Х У Л О С А

Ўзбекистон мустақиллигининг маънавий заминини мустаҳкамлаш эҳтиёжлари фуқароларимиз, айниқса ёш авлод онгини тубдан янгилашни тақозо этади. Кишиларимиз онгидаги сифат ўзгаришларининг муҳим кўрсаткичларидан бири муболағасиз айтиш мумкинки, бу Ватанимиз тарихига бўлган қизиқишнинг тобора ўсиб бораётганлигидир. Қарийб тўрт минг йиллик бой ва кўркам, жозибали, ибратли тарихимизни чуқур ва атрофлича ўрганиш ва қалбан англаш оммавий тус олмақда. Узоқ ва яқин ўтмишимиз маънавий-маърифий ҳаётимизнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб қолмоқда. Ватан тарихи миллий ғоямизнинг, истиқлол мафқурасининг тамал тошларидан энг асосий сифатида жамиятимиз ҳаётида муҳим ўрин эгалламоқда.

Фуқароларни, айниқса ёшларни Ватан тарихи билан, чин тарих билан тарбиялаш, қуроллантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилмоқда. Бунда Президент Ислон Абдуғаниевич Каримовнинг ўрни ва роли бениҳоя каттадир. Юртбошимиз маънавиятимизни ўтмиш сарқитларидан халос этиб уни миллий рух, миллий ғоя, мустақиллик мафқураси билан янгилаш, тиклаш, бойитиш янада юксалтиришдек буюк ишларга шахсан ўзлари бош-қошдир. Ҳозирни ўзида тарихимиз фан сифатида қудратли маънавий қурол бўлиб хизмат қилмоқда.

Эндиликда тарихшунослигимиз миллий истиқлол ғояси ва мафқурасининг баракали ва кучли таъсири туфайли, янги методологик тамойиллар асосида бойиб бормоқда. Шу билан бирга унинг олдида ҳали ўрганилиши ва илмий тадқиқ этилиши талаб этилаётган муаммолар ҳам мавжуд. Хали-хануз тарихимиздаги “оқ ва «қора» доғлар” шунчалик кўпки, уларни сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб қараш, бузилган тарихни ўз жойига қўйиш борасида кўплаб муаммолар, хали-хануз тадқиқот объекти бўлмай келган мавзулар, соҳалар талайгинадир. Яқин ўтмишимизнинг ҳалигача ўрганилмаган ана шундай долзарб муаммоларидан бири бу- чор мустамлакачиларининг Туркистонда олиб борган амалга ошириш фожиаси оқибатлари тўғрисидаги масаладир. Шунини қониқиш билан қайд этардики, мазкур муаммо тарихчиларимизнинг кейинги, авлоди илмий изланишларининг эътиборга муносиб объекти бўлиб қолди ва уларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли бу муаммонинг чин концепцияси, назарияси яратилди.

Мустамлакачилар Туркистон халқлари турмушида нимаики уларнинг истиқболига тўғанок бўлса, нимаики уларни озодлик учун курашдан чалғитса, ҳаммасини қўллаб-қувватланган ҳолда, истиқлолга хизмат қилажак барча интилишларнинг пайини кирқдилар.

Айниқса, империянинг мустамлакачилик сиёсати халқ маорифи ва маданий ҳаётида ҳам ўз аксини топди. У мактаб ва мадрасалар фаолиятига деярли эътибор бермади, аксинча уларнинг ривожланишига тўсқинлик қилди. Асосий эътибор ўлкада руслаштиришга хизмат қилувчи рус-тузем мактаблари тармоғини юзага келтиришга қаратилди.

Умуман олганда, Россия империяси илм-фан, халқ маорифи, матбуот ва маданият соҳасида Туркистон халқларининг қадимий тарихи, тили, урф-одатлари, миллий ғурури ва эркесварлик туйғуларини йўқотишга, қисқаси, уларни ўзлигидан жудо қилишга кўлидан келганча ҳаракат қилди. Айниқса, миллий зиёлиларга қарши олиб борилган қатоғон сиёсатини асосий мақсади ўлкадаги миллий давлатчилик, миллий онг, миллий ўзлики англашга қаратилган барча ҳаракатларни таг-туғи билан кўпориб ташлаш эди. Мазкур магистрлик диссертация ишининг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлган Туркистонда миллий зиёлиларга қарши олиб борилган қатоғон сиёсатини зўронлик асосида амалга оширганлигини ёритиб беришдир.

Хуллас, магистрлик диссертация ишидаги фикр-мулоҳазалар шундан далолат берадики, Чор Россиясининг оғир мустамлакачилик зулми сиёсати даврида ҳам Туркистонда миллий зиёлиларга қарши олиб борилган қатоғон сиёсати оқибатида сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаёт тўхтаб қолмади, халқимиз ўзининг анъанавий тарихий

тараққиѐтига содиқ қолди, жаҳон фани ва маданияти хазинаси ривожига муносиб ҳисса қўшди.

Фойдаланган манба ва адабиётлар.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Нутқлар, мақолалар, суҳбатлар. Т., «Ўзбекистон», 1993.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Асарлар. Т., «Ўзбекистон», 1998.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. Каримов И.А. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.
6. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998.
7. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. “Туркистон” газетаси мухбирининг саволларига жавоблар. Т., Ўзбекистон. 1999. Б.4.
8. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008,
9. Ахмаджонов Г.А. Российская империя в Центральной Азии. История и историография колониальной политики царизма в Туркестане.- Т., 1995;
10. Алимова Д.А. Историческое мировоззрение джадидов и их праекция будущего Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан.- Т, Фан, 1996:
11. Абдуллаев Р.М Национальнўе политические организации Туркестана в 1917-1918 гг. Автореф., докт.наук.-Ташкент, 1998;
12. Алимова Д., Рашидова Д., Маҳмудхожа Бехбудий иего исторические воззрения. Т., «Маънавият» 1998:
13. Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX первой четверти XX вв. Т., Университет 1999:
14. Абдурахимова Н.А. Колониальная система власти в Туркестане (вторая половина XIX – нач XX вв) – Автореф. Дисс... доктора наук.-Т., 1994;
15. Агзамходжаев С.С. Туркистон мухторияти.-Т.: Фан, 1996;
16. Агзамходжаев С.С. Туркистон мухторияти; борьба за освобождение и независимость (1917-1918 гг). Автореф. Дис... Докт. Ист. наук.-Т, 1996;
17. Абдулла Авлоний. Ўсон миллат. Т., «Шарқ» 1995.
18. Б. Хасанов., ва б. Тарихнинг номаълум саҳифалари. «Ғ.Ғулом» нашриёти. Т., 2009.
19. Каримов Ш., Шамсутдинов Р Туркистон Русийё босқини даврида. Андижон. Мерос. 1995;
20. Тилабов А. Т. Становление и развитие советской политической системў (1917-1924 гг.) Автореф. Дис... доктора ист наук.-Т., 1992;
21. Тилабов А. Т. Становление и развитие политической системў в советском Туркестане: опўт и уроки.-Т., 1992;
22. Тошқулов Д. Основнўе направления политико-правовой мўсли народов Узбекистана во второй половине XIX-нач XX вв. Автореф.дисс... доктора юрид. Наук. –Т., 1995;
23. Садыков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за независимость в начале XX века. Автореф. Дис.докт ист. Наук.-Т., 1994;
24. Зияева Д.Х. Туркистонда миллий-озодлик ҳаракати XX аср тарихнавислигида (1916 йил кўзғолони ва 1918-1924 йиллардаги истиқлолчилик ҳаракатини ўрганиш муаммолари). Докт. Дисс. Т., 1999;
25. Зияев Х. З. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII-XX а. Б.),-Т., 1998;
26. Зияев Х.З. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. Т., «Шарқ» 2001:

27. Зияев Х.З Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (XIX аср иккинчи ярми-XX аср бошлари) Т., «Шарқ» 2006
28. Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. Т., «Нур» 1992.
29. Мажид Ҳасаний. Юрт бўйнидаги қилич ёки истило. Т., «Адолат» 1997;
30. Исхақов Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917 гг.).-Т., Фан, 1997;
31. Хайдаров М. М. Централизаторская политика советской власти в Туркестане и ее последствия (1917-1924 гг.) Автореф. Дис... канд. Ист. Наук.-Т., 1998:
32. Чориев.З.У. XX аср бошида Туркистон ўлкасида мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмининг кучайиши ҳамда унинг оқибатлари (Мардикорликка сафарбарлик мисолида) Докт. Дисс.
33. Шамсутдинов. Р. Дукчи Эшон воқеасидан сўнг. – «Шарқ юлдузи». 1991. № 1.
34. Шамсутдинов. Р.Т. ва б. Андижон тарихидан лавҳалар. Андижон. 2008;
35. Шамсутдинов Р.Т. Тарихий меросимизга бир назар. Андижон, «Мерос», 1994.
36. Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М. Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихи (XIX аср охири ва XX аср бошлари). Андижон, «Мерос», 1995.
37. Шамсутдинов Р. Жадиличлик: ҳақиқат ва уйдирма. «Мулоқот», 1991 йил 11-12 сонлар.
38. Ўзбекистоннинг Янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т., «Шарқ» 2000;